

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ
ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Επανεξετάζοντας την παρουσίαση της Παλαιολιθικής Εποχής στο μουσείο

Καρκαζή Έλλη-Ρόδη

Επιβλέπουσα: Α. Χουρμουζιάδη

Μυτιλήνη, 2019

Πρόλογος

Η ενασχόλησή μου ήδη από τις προπτυχιακές μου σπουδές και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον μου για την Παλαιολιθική Εποχή με έχει οδηγήσει πολλές φορές να επισκεφθώ εκθέσεις που αφορούν το συγκεκριμένο επιστημονικό θέμα. Παρ' όλο που στο εξωτερικό και κυρίως στην Ευρώπη, πολλά μουσεία είναι αφιερωμένα εξ ολοκλήρου στην παρουσίαση της Παλαιολιθικής Εποχής και της εξέλιξης του ανθρώπινου είδους, στην Ελλάδα δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο. Στις περισσότερες περιπτώσεις το εκθεσιακό αφήγημα των ελληνικών αρχαιολογικών μουσείων ξεκινά από τη Νεολιθική Εποχή, αγνοώντας παντελώς την πρώτη και πιο μακροχρόνια φάση της Εποχής του Λίθου. Μόνο τα τελευταία χρόνια, στα πλαίσια του εκσυγχρονισμού των μουσείων φαίνεται να γίνεται μια προσπάθεια ανάδειξης της παλαιολιθικής, συμπεριλαμβάνοντας λιγοστά ευρήματα και ελάχιστες πληροφορίες (και πολλές φορές με λάθη) στην εκθεσιακή συλλογή. Και σε αυτή την περίπτωση όμως η παρουσίαση της εποχής αυτής φαίνεται να αποτελεί περισσότερο μια υποχρέωση από την πλευρά των επιμελητών, παρά μια πραγματική ανάγκη για ανάδειξή τους. Εξαιρετική αποτελεί το μουσείο της Θεόπετρας στη Θεσσαλία, όπου εκτίθενται αποκλειστικά παλαιολιθικά ευρήματα προερχόμενα από το ομώνυμο σπήλαιο.

Είναι γεγονός ότι η συστηματική έρευνα και μελέτη της Παλαιολιθικής Περιόδου στην Ελλάδα δεν κίνησε το ενδιαφέρον νωρίτερα, παρά μόνο στη δεκαετία του 1960. Κατά συνέπεια τα ευρήματα ήταν σχετικά λίγα σε αριθμό. Από τη δεκαετία του 1990 και μεταγενέστερα όμως ο αριθμός των ευρημάτων αυξήθηκε σημαντικά λόγω των συστηματικών ανασκαφών και επιφανειακών ερευνών που διεξάγονται από ελληνικά και ξένα πανεπιστήμια, ξένες αρχαιολογικές σχολές και την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας. Είναι γεγονός ότι η ταπεινή εμφάνιση των ευρημάτων δεν μπορεί να ανταγωνιστεί στα μάτια του σύγχρονου επισκέπτη τα εντυπωσιακά ευρήματα μεταγενέστερων περιόδων κατασκευασμένα σε πολύτιμα υλικά με περίτεχνες διακοσμήσεις. Ο επιμελητής μιας έκθεσης με θέμα τη Παλαιολιθική Εποχή αντιμετωπίζει μια επιπρόσθετη δυσκολία όσον αφορά στη παρουσίαση, αλλά κυρίως στο να καταστήσει κατανοητές στον επισκέπτη τις κοινωνίες της μακρινής αυτής περιόδου. Η δυσκολία σχετίζεται με τον εντελώς διαφορετικό τρόπο ζωής του παλαιολιθικού ανθρώπου σε σχέση με τον σύγχρονο. Οι παλαιολιθικές

κοινωνίες αποτελούνταν από μετακινούμενες ομάδες και βάσιζαν την επιβίωσή τους στο κυνήγι και την τροφοσυλλογή. Η δυσκολία αυτή συχνά βρίσκεται πίσω από την δημιουργία εσφαλμένων στερεοτύπων, τα οποία δεν εδράζονται σε επιστημονική τεκμηρίωση. Αρωγός στην αρτιότερη παρουσίαση της Παλαιολιθικής Εποχής είναι η σύγχρονη τεχνολογία η οποία με τα επιτεύγματά της επιτρέπει την επίλυση κάποιων από τις δυσκολίες. Οι προαναφερθείσες προκλήσεις αποτέλεσαν το κίνητρο για τη σύλληψη της προτεινόμενης εκθεσιακής πρότασης.

Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον και τον ενθουσιασμό μου για την ανάδειξη και παρουσίαση αυτής της σχετικά άγνωστης στο ελληνικό κοινό εποχής μοιράστηκε μαζί μου η κύρια επιβλέπουσα της παρούσας μελέτης, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια κα Ν. Χουρμουζιάδη. Την ευχαριστώ για την αμέριστη στήριξή της, τις εύστοχες παρατηρήσεις και την σταθερή ενθάρρυνσή της κατά την διάρκεια της συγγραφής. Επίσης ευχαριστώ τις κυρίες Δ. Καταπότη και Ε. Σαμπανίκου, μέλη της τριμελούς επιτροπής. Στις ευχαριστίες δεν θα μπορούσα να παραλείψω τους καθηγητές και διαχρονικούς μέντορές μου: Ν. Γαλανίδου (Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης), Α. Μαγκανά (Καθηγητής, ΕΚΠΑ), Α. Ντάρλα (Διευθυντής, Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας) και J. McNabb (Senior Lecturer, University of Southampton) που συνέβαλαν στην διαμόρφωση της ακαδημαϊκής μου συγκρότησης. Τέλος, μα κυρίτερα είμαι ευγνώμων στους γονείς μου, Ηρακλή και Μαρία και τους ευχαριστώ για την υποστήριξη τους με κάθε δυνατό τρόπο καθ' όλη τη διάρκεια των προπτυχιακών και μεταπτυχιακών σπουδών μου.

Πίνακας Περιεχομένων

Εισαγωγή	1
Ο παλαιολιθικός άνθρωπος στη κοινή αντίληψη	4
Η Παλαιολιθική Εποχή ως έκθεμα	6
Η ιδέα	10
Η θεματολογία	12
Σημειωτική.....	12
Πρώτες ενδείξεις αφηρημένης σκέψης & συμβολισμού	13
Εργαλεία-Ενδείκτες	16
Επικοινωνώντας με τα χρώματα	18
Χρωστικές Ουσίες.....	18
Κατηγορίες φυσικών χρωστικών ουσιών:.....	21
Προσδιορίζοντας την ταυτότητα.....	22
Κοσμήματα	22
Διάτρητα & Εγχάρακτα Δόντια και Οστά	26
Η γλώσσα των εικόνων.....	30
Βραχογραφίες	37
Ανθρώπινες αναπαραστάσεις.....	38
Τεχνικές	39
Ερμηνείες-Θεωρίες.....	39
Ποιοι ήταν οι καλλιτέχνες των βραχογραφιών της Ανώτερης Παλαιολιθικής Εποχής;	41
Τα παρεξηγημένα δίπολα: Άνδρας-Κυνηγός & Γυναίκα-Τροφосуλλέκτρια (;).....	42
Μουσική: Η τέχνη που εκφράζει το ανέκφραστο	44
Μουσικά όργανα της Παλαιολιθικής Εποχής	44
Η ακουστική των σπηλαίων	46
Ο χορός.....	47
Εκθεσιακή Ιδέα.....	49

Εισαγωγή	49
Είσοδος.....	52
Ενότητα 1	52
Μετάβαση.....	56
Ενότητα 2	57
Ενότητα 3	65
Συμπεράσματα.....	80
Βιβλιογραφία.....	82

Πίνακας Εικόνων

Εικόνα 1. Χρονολογικός πίνακας της Γεωλογικής και της Αρχαιολογικής Εποχής, καθώς και των διαφορετικών ειδών ανθρωπιδών που αναφέρονται στη παρούσα μελέτη.	2
Εικόνα 2. Αναπαράσταση του ανθρώπου του Neanderthal από το σπήλαιο La Chapelle-aux-Saints από τον Τσέχο καλλιτέχνη František Kyrka, το έτος 1909 (Zilhao 2012, fig. 4.1).....	5
Εικόνα 3. Σύγχρονες αναπλάσεις προσώπου και σώματος των ανθρώπων του Neanderthal βασισμένες σε ανθρωπολογικά κατάλοιπα (επάνω: Neanderthal Museum, Γερμανία, κάτω: Musée de l'Homme, Γαλλία)	6
Εικόνα 4. Διαφημιστικό πόστερ της ταινίας «The Neanderthal Man» που κυκλοφόρησε το 1953, στην Αμερική.....	6
Εικόνα 5. Παραδείγματα παρουσίασης παλαιολιθικών ευρημάτων σε ελληνικά μουσεία. 1. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηγουμενίτσας, 3. Μουσείο Σπηλαιού Θεόπετρας, 4. Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων, 5. Αρχαιολογικό Μουσείο Θήβας, 6. Αρχαιολογικό Μουσείο Λευκάδας	9
Εικόνα 6. Η κροκάλα του Makaransgat, στη Νότια Αφρική (Bednarik, 2013, fig. 1)	13
Εικόνα 7. Το ειδώλιο του Tan-Tan, από το Μαρόκο (Bednarik, 2013, fig. 2 τροποποιημένη)	15
Εικόνα 8. Η Αφροδίτη του Berekhat Ram, από το Ισραήλ (Bahn και Bahn, 1998, p. 87).....	15
Εικόνα 9. Συμμετρικός χειροπέλεκυς λαξευμένος σε πυριτόλιθο (άνω όψη, κάτω όψη & προφίλ), από το Boxgrove, Μ. Βρετανία.	16
Εικόνα 10. «Γιγάντιος» χειροπέλεκυς. Πηγή: https://www.psychologytoday.com/us/blog/how-think-neandertal/201505/the-neuroaesthetics-handaxes	17
Εικόνα 11. α) Χειροπέλεκυς λαξευμένος γύρων από απολίθωμα οστρέου. Norfolk, Μ. Βρετανία,, β) Χειροπέλεκυς λαξευμένος γύρω από απολίθωμα εχινοειδούς. Swanscombe, Kent, Μ. Βρετανία.....	17
Εικόνα 12. 1. Κορίτσι της φυλής Omo στην Αιθιοπία, 2. Αβορίγινες της φυλής Rapa Nui, στην Αυστραλία, 3. Οικογένεια της φυλής Kayapo στον Αμαζόνιο, 4. Γυναίκα από το Θιβέτ	20

Εικόνα 13. Γυναίκα και παιδιά της φυλής Himba, στη Ναμίμπια καλυμμένοι με κόκκινη ώχρα (Recendez, E. 2008)	21
Εικόνα 14. Γυναίκα της φυλής !Kung φτιάχνει χάνδρες από αυγό στρουθοκαμήλου (Marshall, 1961, fig.5)	23
Εικόνα 15. Χάνδρες από διάτρητα θαλάσσια όστρεα, από το σπήλαιο Qafzeh στο Ισραήλ. Πηγή: Marian Vanhaeren/Francesco d'Errico	24
Εικόνα 16. Όστρεα του είδους <i>Conus</i> προερχόμενα από την παιδική ταφή BC3, στο σπήλαιο Border της Ν. Αφρικής. (d'Errico και Backwell, 2016, fig. 3)	25
Εικόνα 17. Θύρα του θαλάσσιου οστρέου <i>Spondylus gaederopus</i> από το σπήλαιο Cueva de los Aviones, στην Ισπανία, το οποίο φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε ως παλέτα κόκκινης χρωστικής (Zilhão κ.ά., 2010).....	26
Εικόνα 18. Διάτρητος κυνόδοντας λύκου, από τη περιοχή Repolusthöhle των Αυστριακών άλπεων (Bednarik, 2008, fig.2)	26
Εικόνα 19. Grotte du Renne (Arcy-sur-Cure, Γαλλία). Σατελπερόνια τέχνη με συμβολική σημασία. (1–6, 11) Κοσμήματα από δόντια (διάτρητα ή εγχάρακτα), (7–8, 10) οστά, (9) απολίθωμα, τριβεία με κόκκινα (12–14) και μαύρα (15–16) ίχνη χρωστικής ουσίας, οπείς σε οστό (17–23). (Caron κ.ά., 2011, fig.1).....	27
Εικόνα 20. Έγχρωμο φωτομοντάζ της ταφής 2 (επάνω) και 3 (κάτω), από το Sunghir (Trinkaus και Buzhilova, 2018, fig. 3)	28
Εικόνα 21. Χάνδρες από χαυλιόδοντα μαμούθ και κόκκινη ώχρα επάνω στα οστά πυέλου ενός 10χρονου παιδιού-πιθανά διακοσμητικά στοιχεία του ρουχισμού-από το Sunghir, c. 34.000 χρόνια πριν. Πηγή: https://www.sapiens.org/archaeology/paleolithic-burial-sunghir/ 29	
Εικόνα 22. Η «μάσκα» από το σπήλαιο Roche-Cotard στη Γαλλία (Pettitt, 2003, σελ. 2).....	30
Εικόνα 23. Εγχάρακτο σχέδιο στο σπήλαιο Gorham, στο Γιβραλτάρ (Rodríguez-Vidal κ.ά., 2014, fig. 2a)	31
Εικόνα 24. Λίθος με εγχάρακτη διακόσμηση από το σπήλαιο Blombos, στη Ν. Αφρική. Πηγή: https://www.britannica.com/topic/Blombos-Cave	31
Εικόνα 25. α) Ο άνθρωπος-λιοντάρι, του Hohlenstein Stadel. Πηγή: http://www.bradshawfoundation.com/sculpture/lion_man.php	32
Εικόνα 27. α) Αποτυπώματα χεριών από το σπήλαιο Cueva de las Manos στην Αργεντινή. Πηγή: https://en.wikipedia.org/wiki/Cave_painting#/media/File:SantaCruz-CuevaManos-P2210651b.jpg	33

Εικόνα 26. Σήματα σχεδιασμένα επάνω στις παρειές του σπηλαίου El Castillo, στην Ισπανία. Πηγή: https://www.donsmaps.com/castillo.html	33
Εικόνα 28. Εγχάρακτο σχέδιο στη βραχοσκεπή Castanet, Γαλλία (White κ.ά., 2012, fig S7A τροποποιημένη)	34
Εικόνα 29. Παραδείγματα παλαιολιθικών «Αφροδιτών».....	35
Εικόνα 30. Αναπαραστάσεις ζώων. 1,2,3 & 4. Σπήλαιο Chauvet, Γαλλία. Πηγή: https://www.smithsonianmag.com/history/france-chauvet-cave-makes-grand-debut-180954582/ . 5. Σπήλαιο Rouffignac, Γαλλία. Πηγή: https://www.northofthedordogne.com/rouffignac.php	37
Εικόνα 31. Εγχάρακτα αποδοσμένη “Αφροδίτη» από το σπήλαιο Roc-aux-Sorciers στη κεντρική Γαλλία, πηγή: https://www.donsmaps.com/vulvastoneage.html	38
Εικόνα 32. Σκίτσα σύνθετων ανθρωπόμορφων απεικονίσεων «σαμάνων». 1. Σπήλαιο Gabillou (Γαλλία), 2 & 3 Σπήλαιο Trois-Frères (Γαλλία) (Palacio-Pérez και Redondo, 2014, fig. 2)	39
Εικόνα 33. Αναπαράσταση κυνηγιού σε βράχο, ζωγραφισμένη από σύγχρονους σαμάνους της φυλής San, στη Ν. Αφρική	40
Εικόνα 34. Γελοιογραφία του περιοδικού New Yorker, το 1980.....	41
Εικόνα 35. Μαγδαληνίος Ρόμβος, με ίχνη κόκκινης ώχρας από το σπήλαιο La Roche de Lalinde, στη Ν. Γαλλία. (Bahn, Bahn και Vertut, 1997).....	44
Εικόνα 36. Γκούιρο από το Mas d’Azil, Γαλλία. Πηγή: https://www.donsmaps.com/images34/img_5609masdazilbaton.jpg	44
Εικόνα 37. Αυλός από τη βραχοσκεπή Lespoux, Saint-Quentin-de-Baron, στη Γαλλία. Πηγή: https://www.donsmaps.com/images33/img_7026flute.jpg	44

Εισαγωγή

Ο όρος «παλαιολιθικός» εμφανίζεται πρώτη φορά κατά το 2^ο μισό του 19^{ου} αιώνα, στο βιβλίο του John Lubbock με τίτλο «Pre-historic times as illustrated by ancient remains and the manners and customs of modern savages» (Lubbock, 1904). Με τον όρο αυτό ο Lubbock ορίζει την Παλαιά Εποχή του Λίθου, σε αντίθεση με τη Νέα Εποχή του Λίθου, δηλαδή τη Νεολιθική Εποχή. Η αναγωγή σε γεωλογικούς όρους τοποθετεί τη Παλαιολιθική Εποχή στη Πλειστόκαινο¹. Ξεκίνησε πριν από περίπου 2.6 εκατομμύρια χρόνια, με την εμφάνιση του ανθρώπινου είδους το οποίο ξεκίνησε να κατασκευάζει τα πρώτα λίθινα εργαλεία και τελείωσε πριν από 10 χιλιάδες χρόνια, με το πέρασμα στο παραγωγικό στάδιο όταν ο άνθρωπος ξεκίνησε να εξημερώνει ζώα και να καλλιεργεί φυτά.

Επομένως, η Παλαιολιθική Εποχή αποτελεί τη μεγαλύτερη περίοδο στην ιστορία του ανθρώπινου πολιτισμού. Η κατασκευή και χρήση λίθινων εργαλείων επιβίωσε και σε μεταγενέστερες εποχές παράλληλα με την εμφάνιση νέων τεχνολογιών, όπως η κεραμική και η μεταλλουργία. Η Παλαιολιθική Εποχή διαιρείται σε τρεις φάσεις: την Κατώτερη, τη Μέση και την Ανώτερη. Η Κατώτερη Παλαιολιθική είναι η μεγαλύτερη σε διάρκεια (από τα 2.6 εκατομμύρια χρόνια έως και τις 250.000 χρόνια πριν το παρόν) και χαρακτηρίζεται από τον έλεγχο των βασικών τεχνικών κατεργασίας του λίθου (Εικόνα 1). Προς το τέλος της, ο άνθρωπος φαίνεται να ανακαλύπτει τη φωτιά και να τη χρησιμοποιεί προς όφελός του. Στη Μέση Παλαιολιθική από τις 200.000 έως τις περίπου 40.000 χρόνια πριν το παρόν αναπτύσσονται και διαχέονται νέες τεχνικές λάξευσης, ενώ για πρώτη φορά εμφανίζεται ο ενταφιασμός των νεκρών. Τέλος, κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική, με σχετικά σύντομη διάρκεια από τις 50.000 έως 10.000 χρόνια πριν το παρόν (ππ), ο άνθρωπος διακρίνεται για την αφαιρετική σκέψη και τη φαντασία του.

---

¹ Πλειστόκαινος Εποχή: Γεωλογική εποχή η οποία εκτείνεται από τα 2.58 εκατομμύρια χρόνια έως τα 11.7 χιλιάδες πριν από το παρόν.

Γεωλογική Περίοδος	Γεωλογική Εποχή	Αρχαιολογική Εποχή	Είδη Ανθρωπιδών
Νεογενές	Πλειόκαινος		Αυστραλοπίθηκοι (4,4–1,4 εκατ.χπ)
	Πλειστόκαινος	Κατώτερη Παλαιολιθική 3,3 εκ - 250 χππ	<i>H. habilis</i> (2,3–1,4 εκατ.χπ) <i>H. ergaster</i> (1,9–1,4 εκατ.χπ) <i>H. erectus</i> (1,5–0,2 εκατ.χπ) <i>H. antecessor</i> (1,2–0,8 εκατ.χπ)
Μέση		<i>H. heidelbergensis</i> (0,6–0,35 εκατ.χπ)	
Τεταρτογενές	Υστερη	Μέση Παλαιολιθική 200 χππ - 35 χππ	<i>H. neanderthalensis</i>
		Ανώτερη Παλαιολιθική 50 χππ - 10 χππ	<i>H. sapiens</i> (Ανατομικά Σύγχρονος Άνθρωπος-ΑΣΑ)
	Ολόκαινος	Μεσολιθική Νεολιθική Εποχή Χαλκού Εποχή Σιδήρου	Σύγχρονος Άνθρωπος

Εικόνα 1. Χρονολογικός πίνακας της Γεωλογικής και της Αρχαιολογικής Εποχής, καθώς και των διαφορετικών ειδών ανθρωπιδών που αναφέρονται στη παρούσα μελέτη.

Αποτέλεσμα αυτών των δυνατοτήτων είναι τα πρώτα έργα τέχνης στην ιστορία του ανθρώπου, όπως για παράδειγμα οι αποτυπώσεις προϊστορικών ζώων και αφαιρετικών συμβόλων στις παρειές σπηλαίων και οι μικρές γυναικείες φιγούρες, γνωστές ως παλαιολιθικές Αφροδίτες. Αξίζει να αναφερθεί ότι με βάση πρόσφατες επιστημονικές μελέτες φαίνεται ότι και οι άνθρωποι του Neanderthal ήταν ικανοί να δημιουργήσουν «τέχνη» σε κάποιο βαθμό.

Καθ' όλη τη διάρκεια της Παλαιολιθικής Εποχής εμφανίστηκαν, έζησαν και εξαφανίστηκαν πολλά διαφορετικά είδη ανθρωπιδών (hominids)². Τα κυριότερα από αυτά είναι ο *Homo habilis*, ο *Homo ergaster*, ο *Homo erectus*, ο *Homo heidelbergensis* και ο *Homo neanderthalensis*. Το μοναδικό είδος που επιβίωσε μέχρι και σήμερα είναι το είδος στο οποίο ανήκουμε, ο *Homo sapiens* που εμφανίστηκε στην Αφρική πριν από περίπου 300 χιλιάδες χρόνια. Κοινό χαρακτηριστικό όλων των διαφορετικών ειδών ανθρωπιδών ήταν ο τρόπος εξασφάλισης της τροφής τους. Ήταν όλοι κυνηγοί-τροφοσυλλέκτες, άμεσα εξαρτημένοι από το φυσικό τους περιβάλλον. Αυτό που έκανε τους ανθρωπίδες να ξεχωρίσουν από τα υπόλοιπα πρωτεύοντα θηλαστικά ήταν η πνευματική και τεχνολογική τους υπεροχή, γεγονός το οποίο οφείλεται σε βιολογικούς παράγοντες, αλλά και στην ανάγκη τους για κοινωνική οργάνωση, ούτως ώστε να ανταπεξέλθουν στις καθημερινές δυσκολίες για επιβίωση. Κάποια από αυτά τα είδη ανέπτυξαν μία διαφορετική τεχνο-πολιτισμική παράδοση, ενώ κάποια άλλα μοιράστηκαν μία κοινή. Οι παραδόσεις αυτές ήταν το αποτέλεσμα των αναγκών, της τεχνικής επάρκειας που διέθετε το κάθε είδος και της προσαρμογής τους σε δεδομένες συνθήκες, κυρίως περιβαλλοντικές. Ο *Homo habilis* στην Αφρική ανέπτυξε την πρωιμότερη τεχνολογία, γνωστή ως «ολδόβια» και αφορά πολύ απλά εργαλεία κοπής (λιάνιστρα), λαξευμένα σε ποταμίσιες κροκάλες (Harmand κ.ά., 2015· Ambrose, 2001). Η τεχνολογία αυτή διήρκησε ένα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα, από τα 2.6 έως τα 1.7 εκατομμύρια χρόνια πριν από το παρόν και αφορά τη πρώιμη φάση της Κατώτερης

---

² Ο όρος «hominid» (ανθρωπίδης) αναφέρεται σε όλα τα σύγχρονα και εξαφανισμένα είδη που ανήκουν στους Μεγάλους Πιθήκους, δηλαδή τους σύγχρονους ανθρώπους, τους χιμπατζήδες, τους γορίλλες και τους ουρακοτάγκους, καθώς και όλους τους άμεσους προγόνους τους. Ο όρος «hominin» (ανθρωπίνης) χρησιμοποιείται για να ορίσει όλους τους σύγχρονους ανθρώπους, καθώς και τα εξαφανισμένα είδη αυτών (συμπεριλαμβάνονται όλα τα μέλη του είδους *homo*, *australopithecus*, *paranthropus* και *ardipithecus*). Γενικά στην ελληνική βιβλιογραφία έχει επικρατήσει η χρήση του όρου «ανθρωπίδης». Συνεπώς, στη παρούσα μελέτη θα χρησιμοποιούμε τον όρο «ανθρωπίδης» όταν αναφερόμαστε στους σύγχρονους ανθρώπους και τους άμεσους προγόνους τους, συμπεριλαμβανομένων των Αυστραλοπιθήκων.

Παλαιολιθικής. Ακολούθησε ο *Homo ergaster* στην Αφρική (Kuman και Clarke, 2000· Domínguez-Rodrigo κ.ά., 2001· de la Torre, 2016), ο *Homo erectus* στην Ευρασία (Bar-Yosef και Belfer-Cohen, 2001· Santonja και Villa, 2006) και ο *Homo heidelbergensis* στην Ευρώπη (de Lumley and Barsky, 2004), οι οποίοι μοιράστηκαν μια κοινή τεχνολογική παράδοση, γνωστή ως «Αχελαιία» με χαρακτηριστικό τύπο εργαλείου τον χειροπέλεκυ. Η παράδοση αυτή διήρκησε μία αξιοσημείωτα μεγάλη χρονική περίοδο από τα 1.7 εκατομμύρια χρόνια έως τις περίπου 250 χιλιάδες χρόνια πριν το παρόν και καταλαμβάνει τη μέση και ύστερη φάση της Κατώτερης Παλαιολιθικής. Στη συνέχεια ο *Homo neanderthalensis* κατά τη διάρκεια της Μέσης Παλαιολιθικής υιοθέτησε μια πιο εξελιγμένη τεχνολογία, τη «Μουστέρια» με διαφορετικούς τύπους εργαλείων, εξειδικευμένοι ο κάθε ένας για διαφορετική εργασία. Τέλος ο *Homo sapiens* ή Ανατομικά Σύγχρονος Άνθρωπος στη διάρκεια της Ανώτερης Παλαιολιθικής ανέπτυξε τη πιο σύνθετη και εξελιγμένη τεχνολογία με πολλές διαφορετικές παραδόσεις που διέφεραν από περιοχή σε περιοχή και ήταν το αποτέλεσμα των διαφορετικών περιβαλλοντικών συνθηκών. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό είναι και η αναζήτηση και χρήση άριστης ποιότητας πετρωμάτων για τη λάξευση των εργαλείων και όπλων κυνηγιού.

Ο παλαιολιθικός άνθρωπος στη κοινή αντίληψη

Αν και δεν έχουμε έρθει ποτέ σε άμεση επαφή με κάποιον από τους παλαιολιθικούς μας προγόνους, τους αναγνωρίζουμε αμέσως όταν τους δούμε σε cartoon, ταινίες και εικονογραφήσεις. Στις περισσότερες περιπτώσεις παρουσιάζουν κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά όπως τα μακριά βρώμικα μαλλιά, το ρόπαλο που συχνά φέρουν και τα δέρματα που φορούν (Εικόνα 2). Οι άνδρες παρουσιάζονται ως ρωμαλέοι κυνηγοί που εξασφαλίζουν την απαραίτητη τροφή στην ομάδα, ενώ η γυναίκα έχει υποδεέστερο ρόλο μεγαλώνοντας τα παιδιά. Πάντα διαμένουν σε σπηλιά και σε αρκετές περιπτώσεις συνυπάρχουν με δεινόσαυρους. Ουσιαστικά παρουσιάζονται σαν να μην έχουν καμία σχέση με εμάς, τους εξελιγμένους νοητικά, κοινωνικά και τεχνολογικά σύγχρονους ανθρώπους. Η εικόνα αυτή μάλιστα φαίνεται να επικρατεί ήδη από την αρχαιότητα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο έργο του Αισχύλου «Προμηθέας Δεσμώτης», όπου οι πρώτοι άνθρωποι φέρονται να αγνοούσαν

κάθε μορφή τεχνολογίας και ζούσαν μέσα σε ανήλιαγα σπήλαια. Η αντίληψη αυτή περνά από γενιά σε γενιά. Στην εικονογραφία του Μεσαίωνα συναντούμε και πάλι την εικόνα αυτή. Μάλιστα με τα ίδια χαρακτηριστικά παρουσιάζεται και ο μυθολογικός Ηρακλής, ο οποίος φαίνεται να αντιπροσωπεύει ένα σύμβολο μιας πολύ μακρινής εποχής. Η διαρκής επανάληψη της εικόνας αυτής εδώ και αιώνες είχε ως αποτέλεσμα την εδραίωσή της στον κοινό νου και την δημιουργία στερεοτύπων σχετικών με την όψη των παλαιολιθικών ανθρώπων, τον τρόπο ζωής και κατ' επέκταση την πρωτόγονη, όπως συχνά περιγράφεται, κοινωνία τους (Εικόνα 3, Εικόνα 4).

Εικόνα 2. Αναπαράσταση του ανθρώπου του Neanderthal από το σπήλαιο La Chapelle-aux-Saints από τον Τσέχο καλλιτέχνη František Kupka, το έτος 1909 (Zilhao 2012, fig. 4.1)

Παρ' ότι ο όρος 'πρωτόγονος' (primitive) χρησιμοποιείται συχνά για να περιγράψει την παλαιολιθική κοινωνία και τους ανθρώπους της, εν τούτοις δεν υπάρχει σαφής ορισμός. Σύμφωνα με το λεξικό της Οξφόρδης, ο όρος 'πρωτόγονος' συσχετίζεται με μία ενστικτώδη και αδικαιολόγητη συμπεριφορά, ενώ το λεξικό του Cambridge τον συσχετίζει με την ανθρώπινη κοινωνία η οποία βρίσκεται σε ένα πολύ πρώιμο στάδιο ανάπτυξης, χωρίς σύνθετη δομή, οι άνθρωποι της οποίας ζουν με ένα απλό τρόπο ζωής χωρίς γραφή και τεχνολογική πρόοδο. Σε πολλές περιπτώσεις χρησιμοποιείται με αρνητική και απαξιωτική διάθεση. Είναι γεγονός πως ό,τι δεν συσχετίζεται με τον Δυτικό πολιτισμό θεωρείται αυτομάτως, αν και λανθασμένα, πρωτόγονο. Τα τέχνεργα (artifacts) των πρωτόγονων πολιτισμών εκτίθενται σε αρκετές περιπτώσεις στα μουσεία φυσικής ιστορίας, ενώ τα έργα τέχνης (works/pieces of art)

των δυτικών παρουσιάζονται σε μουσεία μοντέρνας και σύγχρονης τέχνης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα πρωτόγονων κοινωνιών αποτελούν οι σύγχρονες φυλές της Αφρικής, της Αυστραλίας και του Αμαζονίου. Οι φυλές αυτές έχουν διαφορετικές κοινωνικές, οικονομικές και τεχνολογικές δομές σε σχέση με αυτές της δύσης.

Αυτό που θα επιχειρήσουμε στη παρούσα μελέτη είναι να καταστήσουμε σαφές ότι ο διαφορετικός τρόπος οργάνωσης της ζωής δεν είναι κατ' ανάγκην λιγότερο ή περισσότερο εξελιγμένος, αλλά αντίθετα αντανακλά τις φυσικές ή/και κοινωνικές προσαρμογές στα δεδομένα περιβάλλοντα και καταστάσεις.

Η Παλαιολιθική Εποχή ως έκθεμα

Τα βαθιά ριζωμένα στερεότυπα φαίνεται ότι επισκιάζουν στις περισσότερες των περιπτώσεων τις νέες αντιλήψεις που παρουσιάζονται στις σύγχρονες εκθέσεις. Είναι γεγονός πως τις τελευταίες δεκαετίες γίνεται προσπάθεια τόσο στον κινηματογράφο, στα βιβλία, στις ομιλίες που αφορούν το ευρύ κοινό, όσο και στις εκθέσεις των μουσείων να αποκατασταθεί η εικόνα των προγόνων μας που έζησαν και έδρασαν κατά τη Παλαιολιθική Εποχή, με βάση τα μέχρι τώρα δεδομένα από τις επιστημονικές

Εικόνα 3. Σύγχρονες αναπλάσεις προσώπου και σώματος των ανθρώπων του Neanderthal βασισμένες σε ανθρωπολογικά κατάλοιπα (επάνω: Neanderthal Museum, Γερμανία, κάτω: Musée de l'Homme, Γαλλία)

Εικόνα 4. Διαφημιστικό πόστερ της ταινίας «The Neanderthal Man» που κυκλοφόρησε το 1953, στην Αμερική

μελέτες. Στην Ευρώπη και στην Αμερική πολλά μεγάλα μουσεία έχουν συμπεριλάβει στη συλλογή τους ευρήματα που αφορούν την Παλαιολιθική Εποχή και την εξέλιξη του ανθρώπου, ενώ αρκετά είναι και τα μουσεία, η κύρια συλλογή των οποίων αποτελείται αποκλειστικά από αυτά. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα σχετικά νέα θεματικά πάρκα σε περιοχές όπου εντοπίζονται σπήλαια με ευρήματα της εποχής αυτής, ιδιαίτερα σε θέσεις της Ισπανίας και της Νότιας Γαλλίας. Χαρακτηριστικά παραδείγματα μουσείων και θεματικών πάρκων αποτελούν τα εξής: το μουσείο Φυσικής Ιστορίας του Smithsonian στην Αμερική³, το μουσείο Ashmolean στη Μεγάλη Βρετανία⁴, το μουσείο του Ανθρώπου στη Γαλλία⁵, το Εθνικό Μουσείο Προϊστορίας στη Γαλλία⁶, και τα πιο σύγχρονα: το μουσείο και θεματικό πάρκο του σπηλαίου Altamira στην Ισπανία⁷, το μουσείο, το θεματικό πάρκο και η ρέπλικα του σπηλαίου Chauvet-Pont d' Arc στη Νότια Γαλλία⁸ και το μουσείο και ρέπλικα του σπηλαίου Lascaux επίσης στη Νότια Γαλλία⁹.

Είναι γεγονός ότι τα αρχαιολογικά και ανθρωπολογικά ευρήματα της Παλαιολιθικής περιόδου είναι λιγοστά σε σύγκριση με αυτά των μεταγενέστερων και αρκετά πιο ταπεινά. Τα φορητά ευρήματα αφορούν κυρίως ανθρωπολογικά κατάλοιπα, λίθινα και οστέινα εργαλεία, κατάλοιπα δομών κατοίκησης όπως εστίες και δάπεδα, φυσικές χρωστικές ύλες (ώχρα), λίθινες χάντρες και μικρά ειδώλια γυναικείων μορφών (παλαιολιθικές Αφροδίτες) καθώς και ζωόμορφα ειδώλια σε λιγότερες περιπτώσεις, πλακίδια με εγχάραξεις ζώων, καθώς και διάτρητες ράβδους με ανάγλυφη ή εγχάρακτη διακόσμηση. Η δεύτερη κατηγορία αφορά μη φορητά ευρήματα και συγκεκριμένα περιλαμβάνει το σύνολο των έργων, δηλαδή ζωγραφική, χαρακτική και γλυπτική που εντοπίστηκαν στις εσωτερικές παρειές των σπηλαίων ή υπαίθρια σε βραχοσκεπές. Αξίζει να σημειωθεί ότι όλα τα ανωτέρω ευρήματα καταλαμβάνουν ένα τεράστιο χρονικό εύρος. Μπορεί δηλαδή να απέχουν χιλιάδες χρόνια το ένα από το άλλο και είναι τα δημιουργήματα πολλών διαφορετικών ειδών ανθρωπιδών, που άλλοτε ήρθαν

---

³ <http://humanorigins.si.edu/> (τελευταία πρόσβαση 26/11/2018).

⁴ <https://www.ashmolean.org/european-prehistory> (τελευταία πρόσβαση 26/11/2018).

⁵ <http://www.museedelhomme.fr/> (τελευταία πρόσβαση 26/11/2018).

⁶ <https://en.musee-prehistoire-eyzies.fr/> (τελευταία πρόσβαση 26/11/2018).

⁷ <http://www.prehistour.eu/carp-guide/altamira-museum> (τελευταία πρόσβαση 26/11/2018).

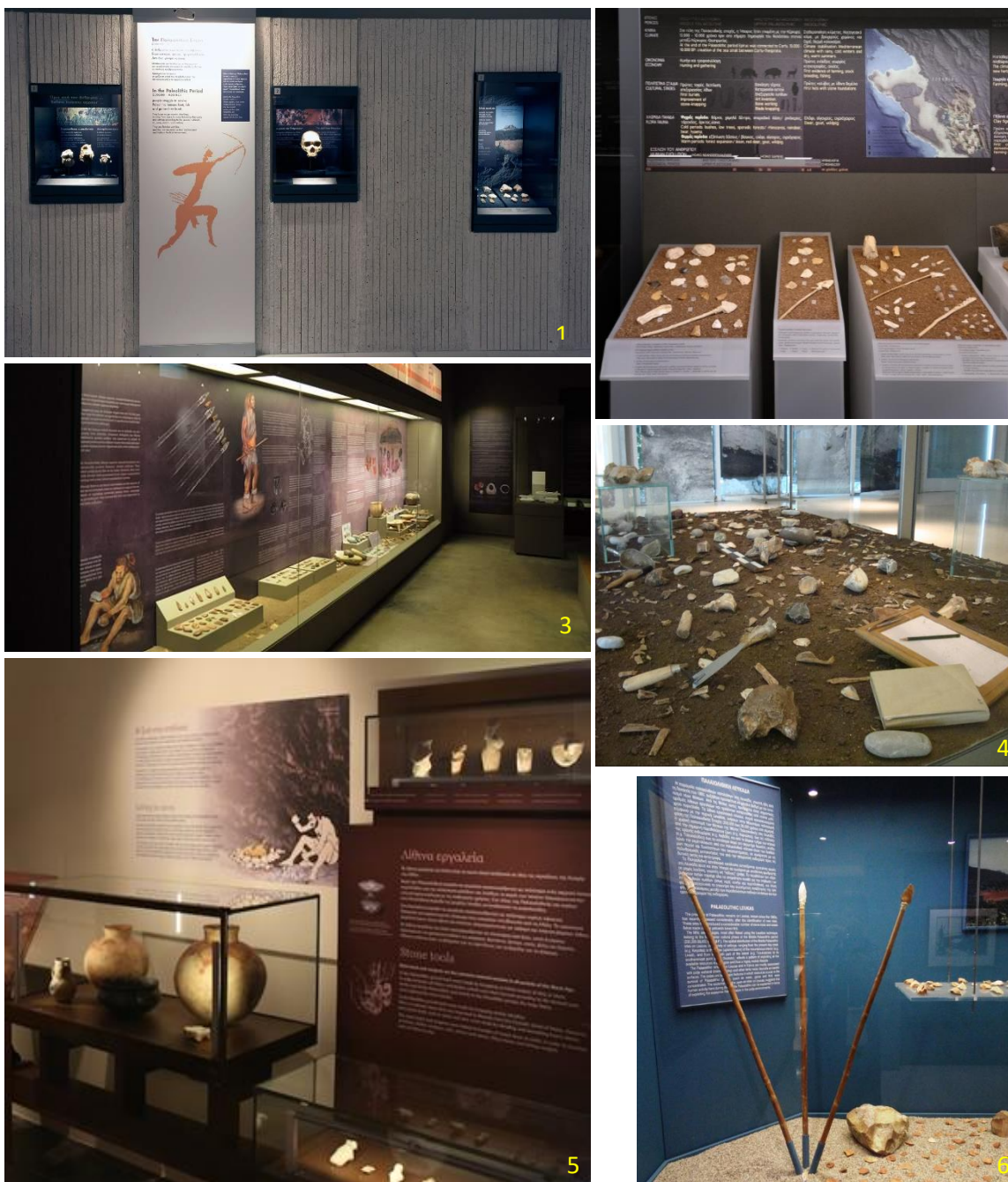
⁸ <http://archeologie.culture.fr/chaudet/en> (τελευταία πρόσβαση 26/11/2018).

⁹ <https://www.lascaux.fr/en> (τελευταία πρόσβαση 26/11/2018).

σε επαφή μεταξύ τους, όπως για παράδειγμα ο *Homo neanderthalensis* και ο *Homo sapiens* και άλλοτε όχι. Συνεπώς, η διαχείριση, ανάδειξη και έκθεσή τους αποτελεί ένα ιδιαίτερα περίπλοκο και δύσκολο εγχείρημα. Στις περιπτώσεις που η Παλαιολιθική Εποχή εκτίθεται σε μουσεία Φυσικής Ιστορίας, όπως για παράδειγμα στο Smithsonian, δίνεται έμφαση κυρίως στη καταγωγή και εξέλιξη του ανθρώπου. Παρουσιάζονται πολλά ανθρωπολογικά κατάλοιπα, χρονολογικοί πίνακες με σημαντικούς σταθμούς της ανθρώπινης εξέλιξης και σε πολλές περιπτώσεις εκτίθενται σε συνάφεια με την πανίδα που έζησε εκείνη την εποχή. Σε μεγάλα μουσεία, όπως το Ashmolean που περιλαμβάνουν στη συλλογή τους την Παλαιολιθική Εποχή, τα ευρήματα παρουσιάζονται συνήθως στριμωγμένα, άχαρα και κάπως άβολα τοποθετημένα μέσα στις προθήκες, σε αντίθεση με τα εντυπωσιακά εκθέματα υστερότερων εποχών της ανθρώπινης ιστορίας. Μοιάζουν σαν να επιτελούν έναν εντελώς διεκπεραιωτικό σκοπό. Να πληροφορήσουν δηλαδή τον επισκέπτη ότι η ιστορία του ανθρώπου ξεκινά πολλές χιλιάδες χρόνια πριν από σήμερα, χωρίς κάποιο επιπλέον στοιχείο. Τα νεότερα θεματικά πάρκα της Ισπανίας και της Γαλλίας περιλαμβάνουν μουσεία και σπήλαια με βραχογραφίες ή ρέπλικες αυτών και αφορούν αποκλειστικά ευρήματα της Ανώτερης Παλαιολιθικής Εποχής, καθώς όπως ήδη αναφέραμε η τέχνη εμφανίζεται με την έλευση του *Homo sapiens* κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική. Συνεπώς οι επισκέπτες ενημερώνονται αποκλειστικά γι' αυτό το στάδιο της Παλαιολιθικής Εποχής. Ένα άλλο κοινό στοιχείο είναι η εντατική χρήση των νέων τεχνολογιών είτε για να πληροφορήσουν τον επισκέπτη, είτε για να τον εμπλέξουν σε διαδραστικά παιχνίδια, είτε απλά για να τον εντυπωσιάσουν με εκπαιδευτικό πάντα σκοπό. Με τον τρόπο αυτό τα φαινομενικά ταπεινά ευρήματα και η ιστορία που φέρουν καταφέρνουν να ελκύσουν το ενδιαφέρον των επισκεπτών. Σε μουσεία όπως το Εθνικό Μουσείο Προϊστορίας στη περιοχή Les Eyzies-de-Tayac-Sireuil, στη Νότια Γαλλία, που είναι αφιερωμένο αποκλειστικά στην προβολή και ανάδειξη της Παλαιολιθικής Εποχής, παρουσιάζονται ευρήματα, προερχόμενα από αρχαιολογικές θέσεις της περιοχής Dordogne. Σε άλλες περιπτώσεις οι εκθεσιακές συλλογές αναφέρονται μόνο σε ένα κομμάτι της μακραίωνης παλαιολιθικής περιόδου, όπως συμβαίνει στο Μουσείο του Ανθρώπου στο Παρίσι, εστιασμένο στον *Homo neanderthalensis*. Στην Ελλάδα είναι λίγα τα αρχαιολογικά μουσεία που περιλαμβάνουν στις συλλογές τους ευρήματα της Παλαιολιθικής Εποχής, όπως για παράδειγμα το Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων, Θεσσαλονίκης, Λευκάδας, Ναυπλίου, Πύλου, Ρεθύμνου, το μουσείο του σπηλαίου των

Πετραλώνων, κ.α. Αξίζει να αναφέρουμε και το νέο μουσείο Θεόπετρας, στη Θεσσαλία με ευρήματα προερχόμενα από το ομώνυμο σπήλαιο. Στο μουσείο έχει γίνει χρήση νέων τεχνολογιών και δίνεται η δυνατότητα στους επισκέπτες να περιηγηθούν εικονικά στους χώρους του σπηλαίου. Σε όλες τις ανωτέρω περιπτώσεις οι πληροφορίες που δίνονται στον επισκέπτη είναι αρκετά περιορισμένες. Τα λίθινα εργαλεία τοποθετούνται σε τάξη επάνω σε χόμα, άλλοτε συνοδευόμενα από οστά ζώων ή/και αρχαιολογικά εργαλεία σκαπάνης και άλλοτε μόνα τους (Εικόνα 5).

Εικόνα 5. Παραδείγματα παρουσίασης παλαιολιθικών ευρημάτων σε ελληνικά μουσεία. 1. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηγουμενίτσας, 3. Μουσείο Σπηλαίου Θεόπετρας, 4. Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων, 5. Αρχαιολογικό Μουσείο Θήβας, 6. Αρχαιολογικό Μουσείο Λευκάδας

Συμπερασματικά, αυτό που παρατηρούμε είναι ότι παρ' ότι έχουν γίνει αξιόλογες προσπάθειες από τους επιμελητές των μόνιμων και περιοδικών εκθέσεων των μουσείων της Ευρώπης, της Αμερικής και της Ελλάδας, τόσο στο παρελθόν, όσο και πολύ πρόσφατα έτσι ώστε να αποκατασταθεί η εικόνα που έχουμε στο μυαλό μας για τους παλαιολιθικούς ανθρώπους και τη κοινωνία τους, ο επισκέπτης στις περισσότερες των περιπτώσεων θα φύγει πιθανότατα εντυπωσιασμένος, ωστόσο θα συνεχίσει να παραμένει μπερδεμένος. Οι παρεχόμενες πληροφορίες συνήθως αφορούν μία συγκεκριμένη φάση της τεράστιας χρονικής διάρκειας της Παλαιολιθικής Εποχής, ² ή μια συγκεκριμένη γεωγραφική ενότητα, ή τέλος αφορούν αποκλειστικά την εξελικτική ιστορία του είδους μας. Συνεπώς, οι στερεοτυπικές αντιλήψεις συνεχίζουν να υφίστανται και μετά το πέρας της επίσκεψης, καθώς σπανίως παρουσιάζεται μια ολοκληρωμένη ξεκάθαρη εικόνα ότι κατά την τεράστια χρονική διάρκεια της Παλαιολιθικής Εποχής έζησαν και έδρασαν πολλά διαφορετικά είδη ανθρωπιδών, εφάρμοσαν διαφορετικές στρατηγικές για να ανταπεξέλθουν στις καθημερινές ανάγκες για επιβίωση, ανέπτυξαν διαφορετικές νοητικές ικανότητες, άλλοτε σύνθετες και άλλοτε λιγότερο σύνθετες, και δημιούργησαν κοινωνικούς δεσμούς.

Επιπλέον, συνήθως μένει εκτός μουσείου ο επιστημονικός προβληματισμός και οι διαφορετικές απόψεις γύρω από το εξαιρετικά δύσκολο ερμηνευτικά και μουσειακά αρχαιολογικό υλικό, φαινόμενο που παρατηρείται συχνά σε εκθέσεις προϊστορικών περιόδων (Χουρμουζιάδη, 2008).

Η ιδέα

Εντοπίζοντας την αναντιστοιχία των δεδομένων της σύγχρονης έρευνας με την εντύπωση που έχει διαμορφωθεί στο ευρύ κοινό, η παρούσα μελέτη έχει ως κύριο στόχο να ανατρέψει στερεότυπα και παγιωμένες αντιλήψεις και να καταστήσει κτήμα των πολλών, τις γνώσεις των ειδικών. Το ζητούμενο αυτό θα επιτευχθεί με τη δημιουργία έκθεσης. Επιδίωξή μας είναι να εξασφαλίσουμε ότι οι επισκέπτες θα αποκτήσουν μία ξεκάθαρη εικόνα όσον αφορά την χρονο-πολιτισμική ακολουθία της Παλαιολιθικής Εποχής, τα διαφορετικά είδη ανθρωπιδών που έζησαν και έδρασαν σε κάθε φάση της, τις γνωσιακές ικανότητες που είχε το κάθε είδος και τη κοινωνική τους οργάνωση.

Στη παρούσα μελέτη η τέχνη θα χρησιμοποιηθεί ως κατάλληλο εργαλείο για να καταδείξει την πραγματική διάσταση των ανθρωπιδών που έδρασαν καθ' όλη τη διάρκεια της Παλαιολιθικής Εποχής και της κοινωνίας τους. Η ικανότητα δημιουργίας τέχνης προϋποθέτει μία συγκεκριμένη πνευματική ωρίμανση. Η ωρίμανση αυτή είναι το αποτέλεσμα μιας ανάλογης εξέλιξης του ανατομικού υποβάθρου, δηλαδή του εγκεφάλου. Συγκεκριμένα, απαιτείται αυτοσυνειδησία, αφαιρετική σκέψη, δυνατότητα συμβολισμού, φαντασία και μνήμη. Ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός ότι η τέχνη ως δημιουργική έκφραση, με στόχο τη συναισθηματική πληρότητα και ικανοποίηση δεν εξυπηρετεί άμεσες ανάγκες για επιβίωση. Εντούτοις, παρέχει τη δυνατότητα να εκφραστεί μία κοινή ταυτότητα, να κοινωνηθούν ιδέες και να οργανωθούν σύνθετες κοινωνίες με σταθερά σημεία αναφοράς. Δεδομένου ότι η εξέλιξη των προαναφερθεισών νοητικών λειτουργιών δεν έγινε ξαφνικά, αλλά διέτρεξε μια εξαιρετικά μεγάλη χρονική περίοδο, αντίστοιχες αναμένουμε να είναι και οι ποιοτικές διαφοροποιήσεις των αρχαιολογικών ευρημάτων. Για παράδειγμα, σε ένα πρώτο επίπεδο η ικανότητα αυτοσυνειδησίας επιτρέπει τη νοηματοδότηση αντικειμένων της φύσης. Σε ένα δεύτερο επίπεδο αναπτύσσεται η ικανότητα συμβολικής απόδοσης στα δημιουργήματα (τέχνηρα) και ταυτόχρονα ο άνθρωπος δημιουργεί πραγματική τέχνη αξιοποιώντας το διευρυμένο φάσμα των ανώτερων πνευματικών λειτουργιών του, αντίστοιχο του σημερινού. Αξιοποιώντας τα αρχαιολογικά κατάλοιπα που αποτελούν τον μοναδικό δεσμό μεταξύ του απώτερου παρελθόντος και του παρόντος, μπορούμε να δια φωτίσουμε όψεις της συμπεριφοράς των διαφορετικών ειδών ανθρωπιδών και του αντίστοιχου πνευματικού επιπέδου τους. Με το τρόπο αυτό μπορούμε να αντιπαραβάλουμε τα χαρακτηριστικά αυτά με τα σύγχρονα στερεότυπα. Τα παλαιολιθικά «έργα τέχνης» από τη φύση τους συνιστούν ένα ισχυρό οπτικό ερέθισμα, τόσο για τον παλαιολιθικό, όσο και για τον σύγχρονο θεατή. Στο πλαίσιο αυτό θα τονιστεί η οπτικότητά τους στον εκθεσιακό χώρο. Παράλληλα, και κυρίως θα γίνει προσπάθεια να δοθούν απαντήσεις για το πώς τα προσελάμβαναν και τι σημασία αποκτούσαν αυτά για τους παλαιολιθικούς θεατές. Γνωρίζουμε τη δυσκολία του εγχειρήματος της ερμηνείας «έργων τέχνης» που αφορούν μια άλλη εποχή και διαφορετικές κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες. Η προσπάθεια θα γίνει προς την κατεύθυνση της αναζήτησης «του άλλου, του δυσερμήνευτου, του φευγαλέου» (Χουρμουζιάδη, 2012: 9) της Παλαιολιθικής Εποχής, αποφεύγοντας

απλουστευτικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Παράλληλα θα επιδιώξουμε να προτρέψουμε τον επισκέπτη ούτως ώστε να εμπλακεί προσφέροντας τη δική του άποψη στην ερμηνεία/κατανόησή τους.

Η Θεματολογία

Σημειωτική

Η χρήση των σημείων (signs) και των συμβόλων είναι απαραίτητη στον κόσμο των ανθρώπων προκειμένου να γίνει δυνατή η επικοινωνία μεταξύ τους. Σύμφωνα με τον C. S. Peirce (1931), ο οποίος ασχολήθηκε με την σημειωτική (semiotics) δηλ. την μελέτη των σημείων και των συμβόλων, μπορούμε να διακρίνουμε τρία επίπεδα αναφοράς σημείων και συμβόλων: το ομοίωμα ή εικονικό (icon), ο ενδείκτης (index) και το σύμβολο (symbol). Τα ομοιώματα παρουσιάζουν μια φυσική ομοιότητα με το αντικείμενο (π.χ. πινακίδα τροχαίας που παρουσιάζει ένα τραίνο). Οι ενδείκτες είναι ένας τύπος σημείου/συμβόλου κατά τον οποίο το σημαίνον συνδέεται άμεσα με κάποιον φυσικό ή τελεολογικό/χρονικό τρόπο με το σημαινόμενο (π.χ. καπνός που σημαίνει φωτιά, θερμομετρο κλπ). Ως σύμβολο θα μπορούσε να οριστεί οποιοδήποτε αυθαίρετο ή καθαρά συμβατικό σημείο, χωρίς να υπάρχει καμία ομοιότητα μεταξύ σημαίνοντος και σημαινόμενου (π.χ. νόμισμα ευρώ και σύμβολό του €). Με την έννοια αυτή η μεταξύ τους σχέση θα πρέπει να διδαχθεί προκειμένου να γίνει κατανοητή. Επιπλέον, η σχέση μεταξύ του σημαίνοντος και του σημαινόμενου γίνεται κατανοητή στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας («τα συμφωνημένα υπονοούμενα» κατά Σεφέρη) και όχι από κάποια άλλη. Τα τρία αυτά επίπεδα αναφοράς σημείων και συμβόλων είναι διακριτά. Θα πρέπει να τονισθεί ότι η χρήση του ενός δεν αποκλείει την χρήση του/των άλλου/άλλων.

Ο Peirce υποστηρίζει ότι η δυνατότητα κατανόησης των συμβόλων εξελίχθηκε σταδιακά εκκινώντας από το χαμηλότερο επίπεδο αναγνώρισης των ομοιωμάτων, στη συνέχεια των ενδεικτών και τέλος των συμβόλων. Το κάθε επίπεδο αναφοράς βασίζεται στην κατάκτηση του αμέσως προηγούμενου. Ορισμένοι ερευνητές έχουν την ίδια άποψη (Rossano, 2010). Αν θεωρήσουμε ότι ο Ανατομικά Σύγχρονος Άνθρωπος κατέχει την ικανότητα πλήρους και πραγματικού συμβολισμού θα πρέπει να αναμένουμε ότι προγονικά είδη με λιγότερο εξελιγμένους εγκεφάλους θα πρέπει να ήταν ικανά για αναγνώριση ομοιωμάτων και ενδεικτών. Αν η υπόθεση είναι σωστή

εικονικά τέχνηρα ή τέχνηρα-ενδείκτες θα πρέπει να προϋπάρχουν των πραγματικά συμβολικών, και πράγματι, υπάρχουν οι σχετικές ενδείξεις.

Η κατάρκτηση της ικανότητας του πλήρους συμβολισμού απαιτεί/προϋποθέτει ιδιαίτερες γνωσιακές ικανότητες, κυρίως ανεπτυγμένη λειτουργική μνήμη, επομένως ανάλογη αύξηση του μεγέθους του εγκεφάλου. Όπως θα περιγράψουμε στη συνέχεια οι πρώτες ενδείξεις, αν εξαιρέσουμε την κροκάλα από το σπήλαιο Makapansgat η οποία πάντως αποτελεί μοναδική περίπτωση και για τον λόγο αυτόν συζητήσιμη, ασφαλείς ενδείξεις ενός πρώιμου «συμβολισμού» με τη χρήση ομοιωμάτων και ενδεικτών βρίσκονται στο χρονικό πλαίσιο μεταξύ των 500.000 και 100.000 ετών ππ. Ας σημειωθεί ότι γύρω στις 500.000 χρόνια ππ θεωρείται ότι άρχισε να αυξάνεται το μέγεθος του εγκεφάλου. Η ικανότητα πλήρους συμβολισμού εμφανίζεται πολύ αργότερα, γύρω στα 40.000 χρόνια, επιβεβαιώνοντας την άποψη ότι η χρήση συμβόλων είναι ιδιαίτερα απαιτητική εγκεφαλική/γνωσιακή λειτουργία. Οι Wynn και Coolidge (2007) υποστηρίζουν ότι η ενδυνάμωση της λειτουργικής μνήμης ήταν θεμελιώδης προϋπόθεση για την εξέλιξη του μοναδικού φαινομένου της ανθρώπινης γνωσιακής ικανότητας, της ικανότητας του πλήρους συμβολισμού συμπεριλαμβανομένης, καθώς είναι δύσκολο να υποστηριχθούν τόσο σύνθετα συστήματα συμβόλων (π.χ. γλώσσα). Ποιες ήταν όμως οι αιτίες της ενδυνάμωσης της λειτουργικής μνήμης; Πολλοί ερευνητές θεωρούν ότι η κοινωνική πίεση ήταν ο καθοριστικός παράγοντας (Alexander, 1989; Geary, 2005; Dunbar, 2007; Powell, Shennan and Thomas, 2009). Θεωρείται δηλαδή ότι η ολοένα πιο σύνθετη δομή κοινωνικής οργάνωσης του *Homo sapiens* ώθησε προς την κατεύθυνση ανάπτυξης εγκεφαλικών λειτουργιών.

Πρώτες ενδείξεις αφηρημένης σκέψης & συμβολισμού

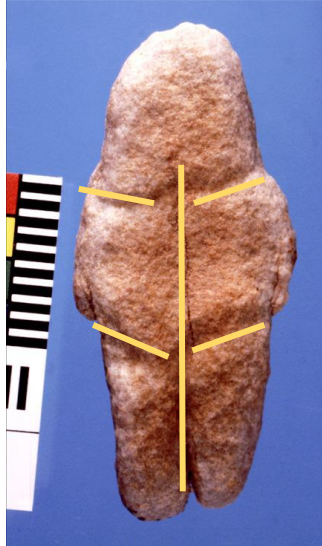
Εικόνα 6. Η κροκάλα του Makapansgat, στη Νότια Αφρική (Bednarik, 2013, fig. 1)

Η παλαιότερη ένδειξη «τέχνης» αφορά μια μικρή αποστρογγυλεμένη κροκάλα κόκκινου ίασπη που έχει μεταφερθεί από απόσταση πολλών χιλιομέτρων, στο σπήλαιο Makapansgat στα βόρεια της Νότιας Αφρικής (Bednarik, 1998) (Εικόνα 6). Οι αποθέσεις μέσα στις οποίες βρέθηκε χρονολογούνται στα 2,95 εκατομμύρια χρόνια πριν από το παρόν και αποτελεί το μοναδικό εύρημα αυτού του είδους κατά τη πρώιμη φάση της Πλειστοκαίνου (Κατώτερη

Παλαιολιθική). Η κροκάλα φέρει στην επιφάνειά της εμφανή σημάδια που της προσδίδουν χαρακτηριστικά ανθρώπινου προσώπου. Γνωρίζουμε ότι τόσο οι Αυστραλοπίθηκοι, όσο και οι πρώιμοι Homo διέθεταν αυτοσυνειδησία (Bednarik, 2013b). Φαίνεται επίσης ότι διέθεταν και την απαραίτητη αντιληπτική ικανότητα ούτως ώστε να αναγνωρίσουν στη συγκεκριμένη πέτρα ένα πρόσωπο (De Veer και Van den Bos, 1999· Keenan, Gallup και Falk, 2003). Το φαινόμενο αυτό χαρακτηρίζεται ως «παρειδωλία» (αναγνώριση προσώπων και μοτίβων πάνω σε άψυχα αντικείμενα). Η ενσυνείδητη αναγνώριση των χαρακτηριστικών ενός προσώπου ήταν στη πραγματικότητα η αιτία απόδοσης νοήματος σε ένα δημιούργημα της φύσης.

Μεταξύ των 300 και 500 χιλιάδων ετών πριν από το παρόν χρονολογείται το πρώιμο ειδώλιο του Tan-Tan (Εικόνα 7), που βρέθηκε μέσα σε ποταμοχειμάρριες αποθέσεις στη βόρεια όχθη του ποταμού Draa, στο νότιο Μαρόκο (Bednarik, 2013a). Πρόκειται για μια φυσική πέτρα χαλαζία η οποία έχει τροποποιηθεί. Φέρει οκτώ συμμετρικές αυλακώσεις, πέντε από τις οποίες είναι το αποτέλεσμα προσεκτικής επεξεργασίας, με σκοπό να αποδοθούν πιο αληθοφανή χαρακτηριστικά ανθρώπινης φιγούρας. Μάλιστα έχουν εντοπιστεί επάνω του και ίχνη αιματίτη, υποδηλώνοντας ότι το ειδώλιο ήταν βαμμένο με κόκκινο χρώμα (Bednarik, 2001, 2003). Το ειδώλιο αυτό, μαζί με το ειδώλιο του Berekhat Ram στο Ισραήλ (Εικόνα 8), γνωστό ως «Αφροδίτη του Berekhat Ram» (χρονολογείται γύρω στις 233-800 χιλιάδες χρόνια πριν από το παρόν) αποτελούν τα μοναδικά ειδώλια της μέσης και ύστερης φάσης της Κατώτερης Παλαιολιθικής εποχής (Goren-Inbar, 1986· Goren-Inbar και Peltz, 1995). Το ειδώλιο του Berekhat Ram έχει μέγιστο μήκος 35, πλάτος 25 χιλ και πάχος 21 χιλιοστά, είναι κατασκευασμένο σε τόφο, ένα πέτρωμα ηφαιστειακής προέλευσης και φέρει κάποιες φυσικές κοιλότητες οι οποίες δουλεύτηκαν από ανθρώπινο χέρι έτσι ώστε να προσδώσουν στη πέτρα μία ανθρώπινη μορφή και μάλιστα γυναικεία (d'Errico and Nowell, 2000).

Εικόνα 7. Το ειδώλιο του Tan-Tan, από το Μαρόκο (Bednarik, 2013, fig. 2 τροποποιημένη)

Εικόνα 8. Η Αφροδίτη του Berekhat Ram, από το Ισραήλ (Bahn και Bahn, 1998, p. 87)

Τα συγκεκριμένα ειδώλια δεν έχουν γίνει αποδεκτά ως «έργα τέχνης» (με τις όποιες δυσκολίες παρουσιάζει ο ορισμός ενός έργου τέχνης) λόγω του μεγάλου χρονικού διαστήματος που μεσολαβεί μεταξύ αυτών και της εμφάνισης των αντίστοιχων έργων της Ανώτερης Παλαιολιθικής και λόγω της ελάχιστης παρέμβασης που έχουν υποστεί. Ο Wynn (2002) υποστηρίζει ότι μόνο ενταγμένα σε ένα μεγαλύτερο συμβολικό/συμπεριφορικό πλαίσιο θα μπορούσαν να εκφράζουν κάποιο ιδιαίτερο νόημα. Τα ειδώλια αυτά θα μπορούσε να θεωρηθούν μάλλον ως ομοιώματα (εικονικά) *sensu* Peirce.

Εργαλεία-Ενδείκτες

Ο χειροπέλεκυς αποτελεί το σήμα κατατεθέν της Αχελαιίας¹⁰ τεχνοπολιτισμικής παράδοσης. Πρόκειται για ένα εργαλείο, που προορίζεται για κοπή και επεξεργασία (Εικόνα 9).

Εικόνα 9. Συμμετρικός χειροπέλεκυς λαξευμένος σε πυριτόλιθο (άνω όψη, κάτω όψη & προφίλ), από το Boxgrove, Μ. Βρετανία.

Η Αχελαιία παράδοση εμφανίστηκε πριν από 1,76 εκατομμύρια χρόνια, σχεδόν ταυτόχρονα με τον *Homo ergaster* (Lepre *et al.*, 2011) στην Αφρική και διήρκησε για ένα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα. Έχει αποδοθεί στον *Homo ergaster* στην Αφρική (Kuman and Clarke, 2000; Domínguez-Rodrigo *et al.*, 2001; de la Torre, 2016), στον *Homo erectus* στην Ευρασία (Bar-Yosef and Belfer-Cohen, 2001; Santonja and Villa, 2006) και στον *Homo heidelbergensis* στην Ευρώπη (de Lumley and Barsky, 2004). Οι χειροπελέκες της Ύστερης Αχελαιίας περιόδου παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω της αμφιπρόσωπης συμμετρίας που εμφανίζει η μορφή τους (Εικόνα 9). Η συμμετρία αυτή έχει αποδοθεί σε διάφορες αιτίες. Κάποιοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι οι λιθοξόοι προχώρησαν στη λάξευση ενός συμμετρικού χειροπέλεκου έχοντας στο μυαλό τους εξ αρχής τη τελική μορφή του εργαλείου (Wynn, 2002; Mithen *et al.*, 2006). Κάποιοι άλλοι υποστηρίζουν ότι η μορφή αυτή έχει προκύψει κατά τύχη και είναι το αποτέλεσμα επαναλαμβανόμενων διαδικασιών επαν-επεξεργασίας, λόγω έλλειψης λίθινης πρώτης ύλης (Jones, 1979; McPherron, 2000). Πράγματι, οι περιορισμοί της λίθινης ύλης είναι δυνατόν να ερμηνεύουν ορισμένες περιπτώσεις. Από την άλλη,

---

¹⁰ Από τη περιοχή Saint-Acheul στη Β. Γαλλία όπου εντοπίστηκαν τα πρώτα αρχαιολογικά ευρήματα της Αχελαιίας παράδοσης.

καθώς η λάξευση ενός συμμετρικού χειροπέλεκυ είναι πολύ απαιτητική διαδικασία ίσως να υποδεικνύει ότι η συγκεκριμένη μορφή δεν ήταν αποτέλεσμα τύχης αλλά επιδίωξη. Επίσης, δεν μπορεί να ερμηνεύσει κάποιους ιδιαίτερα μεγάλου μεγέθους χειροπελέκεις που έχουν βρεθεί (Εικόνα 10). Τέλος θα πρέπει να αναφερθούν δύο χειροπελέκεις οι οποίοι παρουσιάζουν μια ιδιαιτερότητα. Συγκεκριμένα, οι λιθοξόοι είχαν λάβει μέριμνα ούτως ώστε τα δύο απολιθωμένα όστρεα που βρίσκονταν μέσα στη μάζα των προς λάξευση λίθων, να βρεθούν στο κέντρο του εργαλείου, όταν αυτό θα έπαιρνε τη τελική μορφή (Oakley, 1981) (Εικόνα 11).

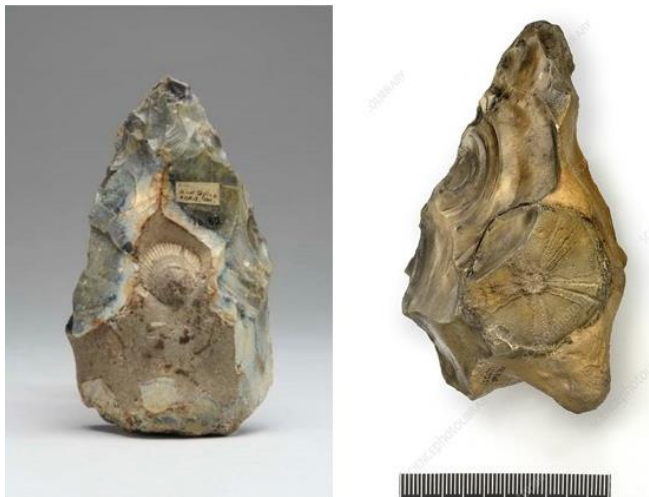

Εικόνα 10. «Γιγάντιος» χειροπέλεκυς.

Πηγή:

<https://www.psychologytoday.com/us/blog/how-think-neandertal/201505/the-neuroaesthetics-handaxes>

Οι ανωτέρω περιπτώσεις οδηγούν στο συμπέρασμα πως αν όχι πάντα, τουλάχιστον σε ορισμένες περιπτώσεις η λάξευση ενός τέτοιου εργαλείου εξέπεμπε το μήνυμα ότι ο λιθοξόος είχε μια ιδιαίτερη ικανότητα ή/και ένα ιδιαίτερο κοινωνικό *status*. Σε έναν κόσμο όπου λείπει η γλώσσα και η αφηρημένη σκέψη, οποιαδήποτε σημαντική πληροφορία και οποιοδήποτε σήμα που αυτή μεταφέρει, μεταδίδεται/εκπέμπεται μέσω οπτικών παραστάσεων (visual display). Σύμφωνα με τη θεωρία των Οπτικών Παραστάσεων (Porr, 2005) οι Αχελαίοι λιθοξόοι θα πρέπει να συναγωνίζονταν προκειμένου να κατασκευάσουν όσο το δυνατόν

Εικόνα 11. α) Χειροπέλεκυς λαξευμένος γύρω από απολιθωμένο οστρέο. Norfolk, M. Βρετανία,, β) Χειροπέλεκυς λαξευμένος γύρω από απολιθωμένο εχινοειδούς. Swanscombe, Kent, M. Βρετανία

τελειότερα τέχνηρα και με την έννοια αυτή να αποκτήσουν ένα καλύτερο *status* μέσα στην ομάδα. Οι Kohn και Mithen (1999) υποστηρίζουν ότι είναι πιθανόν οι καλά λαξευμένοι χειροπελέκεις να βοηθούσαν στην επιλογή συντρόφων, εκπέμποντας μηνύματα ότι ο λιθοξόος διαθέτει ικανότητα προσχεδιασμού, δεξιοτεχνία, αισθητική. Επομένως είναι ικανότερος στο να εξασφαλίσει

τους απαραίτητους διατροφικούς πόρους. Ας σημειωθεί ότι όπως έχει αποδείξει η επιστήμη της ψυχολογίας όσο και της νευροψυχολογίας (Hodgson, 2011) η συμμετρία βοηθά να γίνουν κατανοητά έργα που μεταδίδουν μηνύματα μέσω οπτικής αντίληψης. Με την έννοια αυτή η συμμετρική μορφή των χειροπελέκεων θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένδειξη ότι το εργαλείο αυτό λειτούργησε σαν ενδείκτης *sensu Peirce* .

Επικοινωνώντας με τα χρώματα

Χρωστικές Ουσίες

Ήδη από τη Μέση Πλειστόκαινο Εποχή (Κατώτερη Παλαιολιθική) υπάρχουν αρχαιολογικές ενδείξεις που μαρτυρούν την χρήση χρωστικών ουσιών, όπως η ώχρα, ο αιματίτης και οξειδία του μαγγανίου. Οι χρωστικές ουσίες βρίσκονται σε συνάφεια με αρχαιολογικά ευρήματα, κατάλοιπα διαφορετικών ειδών ανθρωπιδών όπως ο *Homo ergaster* και ο *Homo erectus*, ωστόσο ο τρόπος εκμετάλλευσής τους δεν είναι πλήρως κατανοητός έως σήμερα. Τέτοια παραδείγματα αποτελούν 75 κομμάτια ώχρας (αιματίτη) που βρέθηκαν στο σπήλαιο Terra Amata στη Νότια Γαλλία και χρονολογούνται στις 300 χιλιάδες χρόνια π.π. (De Lumley, 1969; Wreschner, 1985) και 302 κομμάτια διαφόρων χρωμάτων (όπως κίτρινο, καστανό, κόκκινο, κ.α) με κυρίαρχη όμως την παρουσία της ώχρας, που βρέθηκαν στην αρχαιολογική θέση Twin Rivers, στη Ζάμπια και χρονολογούνται στις 270-170 χιλιάδες χρόνια ππ (Barham, 2000). Τα κομμάτια αυτά φαίνεται ότι έχουν μεταφερθεί από μακρινή απόσταση και έχουν υποστεί κάποιες επεμβάσεις. Όπως έχει υποστηριχθεί οι ώχρες και οι άλλες χρωστικές ουσίες μπορεί να χρησιμοποιηθούν για πρακτικούς σκοπούς (Keeley, 1980; Bahn and Vertut, 1988; Wadley, 2005) ή για τη διεκπεραίωση τελετουργικών πράξεων (Knight, Power and Watts, 1995; Watts, 2002). Ο Barham (2000) υποστηρίζει ότι η μεγάλη ποικιλία των χρωστικών μάλλον υποδεικνύει ότι χρησιμοποιήθηκαν για τελετουργική χρήση. Οι Kuhn και Stiner (2007) υποστηρίζουν ότι οι χρωστικές ουσίες χρησιμοποιούνταν προκειμένου να ισχυροποιήσουν ή μεταβάλλουν την ανθρώπινη μορφή. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη των Knight, Power και Watts (1995) σύμφωνα με την οποία η κόκκινη ώχρα θα μπορούσε να συσχετισθεί με την έμμηνο ρύση και επομένως την γονιμότητα. Σε όλες τις περιπτώσεις το σήμα που εκπέμπεται από τη χρήση χρωστικής παραπέμπει σε μια οπτική συσχέτιση [(π.χ. κόκκινη (ώχρα)-

κόκκινο (αίμα)] και για τον λόγο αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ως εικονικό σημείο κατά Peirce.

Κατά τη Μέση Παλαιολιθική Εποχή η χρήση χρωστικών ουσιών είναι καλά τεκμηριωμένη, αν και εμφανίζεται περιστασιακά σε αρχαιολογικές θέσεις της Ευρώπης και αφορά ηλικίες μεταξύ 60 και 40 χιλιάδων ετών πριν από το παρόν. Η χρήση των χρωστικών από τους ανθρώπους του Neanderthal αποτελεί αγαπημένο θέμα συζήτησης και αντιπαράθεσης μεταξύ των ερευνητών, οι οποίοι τείνουν να τις ερμηνεύουν ως προϊόντα προσωπικής διακόσμησης για χρωματισμό των ενδυμάτων ή και του ίδιου του ανθρώπινου σώματος, ή για τελετουργική χρήση. Επιπροσθέτως είναι πιθανό οι Neanderthal να χρησιμοποίησαν ώχρα για να σχεδιάσουν γραμμές και στιγμές (κουκίδες) σε παρειές σπηλαίων, όχι όμως σύνθετες αναπαραστάσεις που περιλαμβάνουν ζώα και ανθρώπους.

Κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική Εποχή ώχρα έχει βρεθεί σε αρκετές περιπτώσεις σε περιβάλλοντα ταφής. Είναι κυρίως γνωστή όμως μαζί με άλλες φυσικές χρωστικές ουσίες για τις εντυπωσιακές βραχογραφίες με σύνθετες αναπαραστάσεις που δημιούργησαν οι *Homo sapiens* στις παρειές των σπηλαίων και των βραχοσκεπών. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μια παιδική ταφή στο σπήλαιο Qafzeh, στο Ισραήλ χρονολογημένη στα 92 χιλιάδες χρόνια π.π, η οποία περιλαμβάνει κομμάτια κόκκινης ώχρας, ως πιθανά κτερίσματα (Balter, 2009). Η περίπτωση αυτή θα μπορούσε να οδηγήσει τη σκέψη ότι η χρήση της κόκκινης ώχρας εξυπηρετεί καθαρά συμβολικούς σκοπούς.

Όπως προαναφέρθηκε οι Kuhn και Stiner (2007) υποστηρίζουν ότι η χρήση των χρωστικών ουσιών από τους παλαιολιθικούς ανθρώπους για την βαφή του προσώπου ή του σώματός τους ήταν πιθανό να χρησιμοποιούνταν με σκοπό να καταστήσουν την εξωτερική τους εμφάνιση πιο «δραματική» και «εντυπωσιακή», όπως ακριβώς και σε σύγχρονους ιθαγενείς της Αυστραλίας, της Αφρικής, του Αμαζονίου κ.α. (Εικόνα 12). Βασίζόμενοι σε αρχαιολογικά και ανθρωπολογικά δεδομένα οι Knight, Power και Watts (1995) πρότειναν την άποψη ότι η ώχρα με το έντονο κόκκινο χρώμα ίσως να αποτέλεσε για τους παλαιολιθικούς ανθρώπους ένα σύμβολο της ζωής καθώς θυμίζει εν μέρει το χρώμα του αίματος, αλλά κυρίως το εμμηνορροϊκό αίμα και κατ' επέκταση τη γονιμότητα. Οι ανωτέρω θεωρίες υποδηλώνουν μία εικονιστική αξία/αναφορά που είχε προσδοθεί στις χρωστικές αυτές ουσίες, κυρίως στην ώχρα, από τους παλαιολιθικούς ανθρωπίδες.

Εικόνα 12. 1. Κορίτσι της φυλής Οτο στην Αιθιοπία, 2. Αβορίγινες της φυλής Ραρα Νυί, στην Αυστραλία, 3. Οικογένεια της φυλής Καγαρο στον Αμαζόνιο, 4. Γυναίκα από το Θιβέτ

Εθνογραφικές μελέτες έχουν επίσης καταδείξει ότι η χρήση της ώχρας έχει ταυτόχρονα συμβολικό και λειτουργικό ρόλο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η φυλή Himba στη Ναμίμπια. Οι γυναίκες, οι άνδρες και τα παιδιά της φυλής καλύπτουν ολόκληρο το σώμα, το πρόσωπο και τα μαλλιά με ένα μείγμα βουτύρου και κόκκινης ώχρας (Εικόνα 13). Η συλλογή και η επεξεργασία της ώχρας, καθώς και η δημιουργία

Εικόνα 13. Γυναίκα και παιδί της φυλής Himba, στη Ναμίμπια καλυμμένοι με κόκκινη ώχρα (Recendez, E. 2008)

του μείγματος που ονομάζεται «otjise» αποτελεί μέρος των καθημερινών δραστηριοτήτων. Στις τελετές μύησης, δηλαδή στην τελετή του γάμου, του κυνηγιού ή του ενταφιασμού, μόνο οι άντρες της φυλής μπορούν να επαλείψουν το μείγμα «otjise» επάνω στα σώματα. Προσωπικά αντικείμενα όπως δερμάτινα καλύμματα κεφαλιού και ποδιές, ξύλινα δοχεία και κοσμήματα επαλείφονται και αυτά με το μείγμα, προφανώς για συμβολικούς αλλά και για λειτουργικούς σκοπούς – δηλαδή για λόγους συντήρησης. Ύστερα από συνεντεύξεις των ερευνητών στα μέλη της φυλής διαπιστώθηκε ότι η χρήση της ώχρας εκτός από την εγγενή συμβολική της σημασία εκπληρώνει παράλληλα και

δευτερεύοντες λειτουργικούς σκοπούς όπως την προστασία από την ηλιακή ακτινοβολία (Rifkin *et al.*, 2015) και την προστασία από τσιμπήματα κουνουπιών και άλλων εντόμων (Rifkin, 2015).

Κατηγορίες φυσικών χρωστικών ουσιών:

Ωχρα (εναλλακτικά αιματίτης ή λιμονίτης). Πρόκειται για ένα μείγμα από λεπτό πηλό και οξειδία του σιδήρου και συναντάται σε διάφορες αποχρώσεις όπως βαθύ κόκκινο, κίτρινο, πορτοκαλί και καστανό ανάλογα με τις συγκεντρώσεις των οξειδίων.

Μαγγάνιο. Οξειδία του μαγγανίου που παράγουν μαύρο χρώμα.

Καολίνη. Είναι από τα πιο κοινά ορυκτά στον κόσμο που χρησιμοποιήθηκε ως λευκή χρωστική ουσία από τους παλαιολιθικούς ανθρώπους.

Προσδιορίζοντας την ταυτότητα

Κοσμήματα

Τόσο η χρήση χρωστικών ουσιών όσο και τα άλλα αντικείμενα κόσμησης (διάτρητα όστρεα και δόντια κλπ) μπορούν να θεωρηθούν ως ενδείκτες με την έννοια ότι εκπέμπουν στα μέλη της κοινωνικής ομάδας πληροφορίες σχετικές με την θέση των χρηστών στην ομάδα. Για παράδειγμα, στη σύγχρονη κοινωνία τα κοσμήματα που φοράει κάποιος στέλνουν μηνύματα σχετικά με την ηλικία, την εθνότητα, την οικονομική ή/και την οικογενειακή του κατάσταση κλπ (Rossano, 2010). Σε αντίθεση με τις χρωστικές των οποίων ο τρόπος χρήσης μένει αδιευκρίνιστος (αν και ενδεικτικός) τα κοσμήματα αναμφίβολα σηματοδοτούν την πρώτη μορφή υλικών αντικειμένων που χρησιμοποιήθηκαν ως μέσα μετάδοσης πληροφοριών και μάλιστα στο πλαίσιο ενός ευρέως συμβολικού συστήματος. Επομένως, τα κοσμήματα αποκτούν αξία στην πραγματικότητα εξ αιτίας και μέσω του μηνύματος που εκπέμπουν όταν είναι φορεμένα. Ο χρωματισμός του σώματος/προσώπου με χρωστικές μπορεί να μεταδώσει πληροφορίες σχετικά με το κοινωνικό *status* του φορέα. Εν τούτοις οι πληροφορίες αυτές είναι περιορισμένες καθώς είναι λιγότερο ανθεκτικές σε χρόνο (ο χρωματισμός ενός σώματος δεν μπορεί να έχει μεγάλη διάρκεια, σε αντίθεση ένα όστρεο ή δόντι το οποίο μπορεί να μεταφέρει το μήνυμά του για μεγάλο χρονικό διάστημα) και δεν είναι τυποποιημένες, όπως π.χ. ένα όστρεο ή ένα δόντι. Αντίθετα, τα κοσμήματα ξεπερνούν τους περιορισμούς αυτούς. Με την έννοια αυτή αποτελούν αποτελεσματικότερο τρόπο μετάδοσης πληροφοριών ανάμεσα στα μέλη ομάδας που μπορούν να αναγνωρίσουν τα μηνύματα. Για το λόγο αυτόν οι Kuhn και Stiner (2007) υποστηρίζουν ότι η έναρξη χρήσης διάτρητων κοσμημάτων αντιπροσωπεύει μια σημαντική μετάβαση που σχετίζεται με την ανάγκη σήμανσης της κοινωνικής ταυτότητας (*marking*). Σύμφωνα με εθνογραφικά παράλληλα βασισμένα στους σύγχρονους κυνηγούς-τροφοσυλλέκτες !Kung, όστρεα προσφέρονται ως δώρα, τα οποία ονομάζουν *hxaro*, ανάμεσα σε διαφορετικές ομάδες (Marshall, 1961; Wiessner, 1982) (Εικόνα 14). Στο πλαίσιο αυτό εάν κάποιος κατέχει μεγάλο αριθμό οστρέων σημαίνει ότι διαθέτει ένα μεγάλο δίκτυο φίλων και συμμάχων, γεγονός που στέλνει σήμα αποτροπής σε οποιονδήποτε ανταγωνιστή/διεκδικητή.

Η απόφαση κατασκευής ενός διάτρητου κοσμήματος είναι μια σύνθετη τεχνολογική διαδικασία που περιλαμβάνει εκτός από την επιλογή του υλικού, την διάνοιξη οπής, το πέρασμα νήματος δια μέσου αυτής και τη στερέωση του νήματος

Εικόνα 14. Γυναίκα της φυλής !Kung φτιάχνει χάνδρες από αυγό στρουθοκαμήλου (Marshall, 1961, fig.5)

προφανώς με κόμπους. Επομένως, πρέπει να έχει προηγηθεί η νοητική σύλληψη του τελικού προϊόντος και είναι απαραίτητες γνώσεις κατεργασίας των υλικών. Με την έννοια αυτή τα διάτρητα κοσμήματα, εκτός από τη συμβολική αξία τους, εμπεριέχουν και μια εγγενή αξία που αντιπροσωπεύει την αισθητική τελειότητα, την επιδεξιότητα και την τεχνολογική επάρκεια του κατασκευαστή. Ας σημειωθεί πάντως πως όστρεα τα οποία έχουν οπές ως αποτέλεσμα φυσικών διεργασιών θα πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν επίσης, τουλάχιστον σε ένα αρχικό στάδιο της εμφάνισης της πρακτικής αυτής.

Σε αντίθεση με τα όστρεα τα οποία παρουσιάζουν μια εγγενή φυσική καλαισθησία και για τον λόγο αυτό ήταν προφανώς επιλέξιμα, τα δόντια δεν εμφανίζουν καμμιά παρόμοια ιδιότητα. Δεδομένου ότι η κατοχή ενός τέτοιου αντικειμένου δεν έχει καμμιά πρακτική/χρηστική αξία, η όποια αξία του προκύπτει σαφώς από το συμβολικό μήνυμα που μπορεί να εκπέμψει. Οι περισσότεροι ερευνητές υποστηρίζουν ότι το διάτρητο δόντι μπορεί να υπονοήσει την θέση του ατόμου μέσα στη κοινωνική ομάδα. Άλλοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι η αξία τους έγκειται σε κάποιο είδος εγγενούς μαγικής δύναμης. Με την έννοια αυτή τα διάτρητα δόντια θα πρέπει να λειτουργούσαν σαν ένα είδος ισχυρού φυλαχτού, μια πηγή ισχυρής ενέργειας ικανής να μεταφέρει εξαιρετικές δυνάμεις στον φέροντα ή να τον προστατεύσει από το κακό. Στην πραγματικότητα ισχύει «το μέρος αντί του όλου» (Brusa-Zappellini, 2011), το παρόν δόντι αντιπροσωπεύει το απόν ζώο και τις δυνάμεις του. Στην συγκεκριμένη περίπτωση θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για σαφή συμβολισμό.

Ως κοσμήματα θεωρούνται τα διάτρητα όστρεα, δόντια ζώων και οστά. Τα διάτρητα όστρεα προηγήθηκαν χρονικά. Αν και υπάρχουν ενδείξεις χρήσης τους από τους Neanderthal γενικά τα κοσμήματα θεωρούνται ως σήμα κατατεθέν των ΑΣΑ.

Οι πρώτες ενδείξεις χρήσης διάτρητων θαλάσσιων οστρέων προέρχονται από τη βραχοσκεπή Skhul και το σπήλαιο Qafzeh, του Ισραήλ χρονολογημένα στις ~100.000-

Εικόνα 15. Χάνδρες από διάτρητα θαλάσσια όστρεα, από το σπήλαιο Qafzeh στο Ισραήλ. Πηγή: Marian Vanhaeren/Francesco d'Errico

135.000 και 90.000-100.000 χρόνια ππ αντίστοιχα (Vanhaeren *et al.*, 2006) (Εικόνα 15), στο Μαρόκο χρονολογημένα γύρω στις 82.000 χρόνια ππ [Taforalt (Grotte des Pigeons), Rhafas, Ifri n' Ammar, Contrebandiers] (d'Errico *et al.*, 2009) και στην Αλγερία (Oued Djebbana). Οι προαναφερθείσες περιπτώσεις όπως και άλλες πρώιμες ενδείξεις αφορούν σποραδικές αναφορές, μικρό αριθμό οστρέων και ελλείπουν αξιόπιστες χρονολογήσεις. Πάντως σε όλες τις

περιπτώσεις συσχετίζονται με ΑΣΑ.

Προς το παρόν η καλύτερα τεκμηριωμένη χρήση οστρέων ως κοσμήματα προέρχεται από αποθέσεις του σπηλαίου Blombos (Μέση Εποχή του Λίθου) της Νότιας Αφρικής χρονολογημένες στις 75.600±3,4 (Henshilwood *et al.*, 2004; d'Errico *et al.*, 2005; Vanhaeren *et al.*, 2013) και του σπηλαίου Border (74.000±4.000 χρόνια ππ) (d'Errico and Backwell, 2016).

Οι οπές και τα ίχνη χρήσης και χρωστικών που φέρουν τα όστρεα επιβεβαιώνει την χρήση τους ως κοσμήματα, αν και ο κατασκευαστής ή ο άνθρωπος που τα φορούσε και ο ακριβής τρόπος χρήσης τους είναι άγνωστος. Σε μια περίπτωση, στο σπήλαιο Blombos ένα σύνολο όστρεων που βρέθηκαν σε συνάφεια μεταξύ τους δηλώνει ότι ίσως να αποτελούσαν τμήματα ενός βραχιολιού (Vanhaeren *et al.*, 2013). Ένα όστρεο προερχόμενο από το Μαρόκο είναι εντελώς καλυμμένο με κόκκινη χρωστική ουσία, πιθανόν αιματίτη, γεγονός που υποδεικνύει ότι το όστρεο είτε μόνο του είτε αποτελώντας τμήμα κοσμήματος ήταν πλήρως καλυμμένο με χρωστική/ές ουσία/ες. Επιπλέον, χρωστικές έχουν βρεθεί και σε μικρορωγμές του σημείου τριβής του όστρεου με το νήμα ανάρτησης, γεγονός που σημαίνει ότι και το ίδιο το νήμα ήταν χρωματισμένο (d'Errico *et al.*, 2009).

Αξίζει να σημειωθεί πως τα όστρεα σε ορισμένες περιπτώσεις έχουν μεταφερθεί από μεγάλες αποστάσεις, 40-60 (d'Errico *et al.*, 2009) ή 80 χλμ (d'Errico and Backwell,

2016) ακόμη και 190 χλμ. (Oued Djebbana, Αλγερία) (d'Errico *et al.*, 2009). Μεταφορά οστρέων από τόσο μεγάλες αποστάσεις προϋποθέτει την ύπαρξη εκτεταμένων δικτύων σύνδεσης των παράκτιων περιοχών με τις ηπειρωτικές, γεγονός που φαίνεται να επιβεβαιώνεται από την ταυτόχρονη ύπαρξη οστρέων χωρίς οπή (π.χ. Taforalt, Μαρόκο) και τον μικρό αριθμό των μεταφερμένων οστρέων στα ηπειρωτικά.

Εικόνα 16. Όστρεα του είδους *Conus* προερχόμενα από την παιδική ταφή BC3, στο σπήλαιο Border της Ν. Αφρικής. (d'Errico και Backwell, 2016, fig. 3)

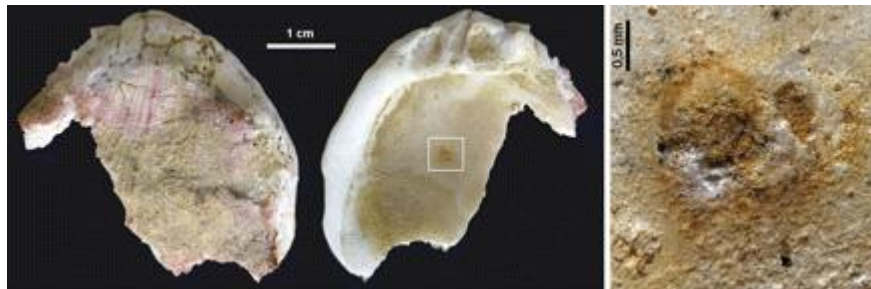
Όστρεα έχουν βρεθεί σε μια περίπτωση σε παιδική ταφή. Η ταφή αφορά ένα βρέφος 4-6 μηνών που βρέθηκε στο σπήλαιο Border της Νότιας Αφρικής (Εικόνα 16). Χρονολογείται στις 74.000±4.000 χρόνια ππ (d'Errico and Backwell, 2016) και θεωρείται η παλαιότερη ταφή ΑΣΑ, και μάλιστα η παλαιότερη ταφή όπου συνυπάρχει κόσμημα.

Το διάστημα μεταξύ περίπου 70.000 και c. 40.000 ετών ππ, η χρήση οστρέων εξαφανίζεται

και επανέρχεται στην Ανώτερη Παλαιολιθική/Υστερη Εποχή του Λίθου, γύρω στις 40.000 χρόνια ππ σχεδόν ταυτόχρονα στην Αφρική, Εγγύς Ανατολή, αλλά και Ευρώπη και Ασία (d'Errico *et al.*, 2009). Στην Αφρική εμφανίζονται γύρω στα 50.000 χρόνια με την παραγωγή κυκλικών κελυφών αυγών στρουθοκαμήλου και λίθινων χανδρών (d'Errico *et al.*, 2012; Miller and Willoughby, 2014). Στην Εγγύς Ανατολή εμφανίζονται γύρω στις 39.000 και 41.000 (cal.) χρόνια στο σπήλαιο Üçağizli της Τουρκίας και στο πιθανόν παλιότερο Ksar' Akil, του Λιβάνου (Kuhn *et al.*, 2001). Στην Ασία εμφανίζονται στη περιοχή της Σιβηρίας σε θέσεις της Πρώιμης Ανώτερης Παλαιολιθικής. Στην Ευρώπη εμφανίζονται σε θέσεις, που σχετίζονται τόσο με Νεαντερταλ όσο και με ΑΣΑ, και διακρίνονται καθαρές τοπικές παραδόσεις.

Όστρεα έχουν βρεθεί και σε δύο θέσεις της Ιβηρικής χερσονήσου που κατοικήθηκαν από Neanderthal και χρονολογούνται περίπου στα 50.000 χρόνια ππ (Zilhao, 2012). Συγκεκριμένα, στα σπήλαια Cueva de los Aviones (Cartagena, Ισπανία) και Cueva Antón (Mula, Ισπανία) χρονολογημένα περίπου στις 50.000 χρόνια ππ (Zilhão *et al.*, 2010) έχουν βρεθεί θαλάσσια όστρεα, μεταφερμένα από απόσταση περίπου 60 χλμ, μερικά από τα οποία είναι χρωματισμένα. Ένα από αυτά, του συνηθισμένου μεσογειακού είδους *Spondylus gaederopus* χωρίς διάτρηση, χαρακτηρίζεται από έντονο ανάγλυφο και έντονο κόκκινο ή ιώδες χρώμα (Εικόνα 17).

Όστρεα με τα δύο αυτά χαρακτηριστικά έχουν συλλεγεί και χρησιμοποιηθεί για τελετουργικούς σκοπούς όπως αποδεικνύεται από αρχαιολογικά και εθνογραφικά παράλληλα (Zilhão *et al.*, 2010). Το όστρεο πρέπει να έχει χρησιμοποιηθεί ως δοχείο αποθήκευσης ή κατασκευής κάποιας κοσμητικής ουσίας, με βάση τον κόκκινο λεπιδοκροκίτη (οξειδίο του σιδήρου). Μέσα στο μείγμα έχουν προστεθεί μικρά γιαλιστερά τεμαχίδια φρεσκοτριμμένου αιματίτη και πυρίτη (μαύρη χρωστική).

Εικόνα 17. Θύρα του θαλάσσιου οστρέου *Spondylus gaederopus* από το σπήλαιο *Cueva de los Aviones*, στην Ισπανία, το οποίο φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε ως παλέτα κόκκινης χρωστικής (Zilhão κ.ά., 2010).

Τα όστρεα βρίσκονται σε συνάφεια με τεμάχια χρωστικών (αιματίτη, γκετίτη και σιδηρίτη), κυρίως όμως με κίτρινο νατρογιαροσίτη (natrojarosite), ορυκτό το οποίο έχει χρησιμοποιηθεί μόνο ως διακοσμητική ουσία. Σε συνάφεια βρίσκονται και με ένα ακατέργαστο μυτερό τεμάχιο οστού με υπολείμματα χρωστικών στη μύτη. Η ερμηνεία που έχει δοθεί υποστηρίζει ότι οι μεν χρωστικές χρησίμευαν για τη διακόσμηση του σώματος, μάλλον του προσώπου, τα δε όστρεα χρησίμευαν ως διακοσμητικά, μάλλον περιδέραια (Zilhao, 2012). Ας σημειωθεί πως μόνο ορισμένο είδος οστρέων είναι χρωματισμένο, σε αντίθεση με τη διάτρηση η οποία γίνεται ανεξάρτητα από το είδος.

Διάτρητα & Εγχάρακτα Δόντια και Οστά

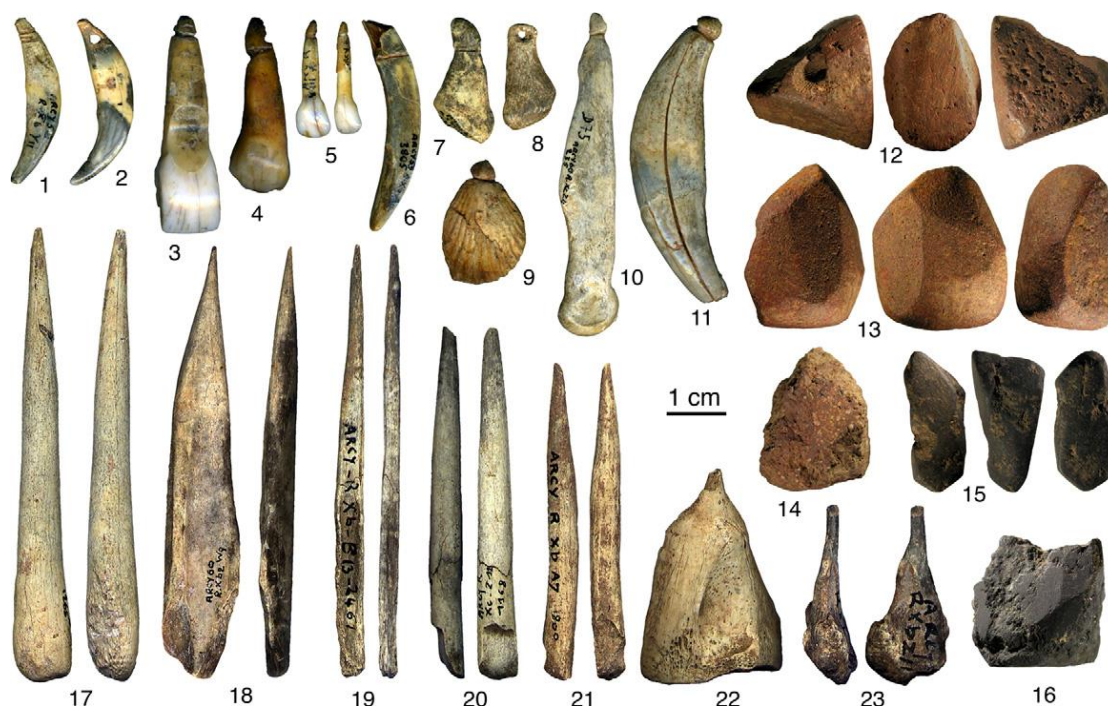
Εικόνα 18. Διάτρητος κυνόδοντας λύκου, από τη περιοχή *Repolusthöhle* των Αυστριακών Άλπεων (Bednarik, 2008, fig.2)

Το αρχαιότερο διάτρητο δόντι προέρχεται από την περιοχή *Repolusthöhle* των Αυστριακών Άλπεων. Πρόκειται για ένα τομέα από λύκο. Αν και δεν είναι καλά τεκμηριωμένο υποστηρίζεται ότι χρονολογείται στο τέλος της Κατώτερης Παλαιολιθικής Περιόδου ή αρχή

της Μέσης Παλαιολιθικής (Bednarik, 2008) (Εικόνα 18).

Σε στρώματα της Μέσης Παλαιολιθικής ή μεταβατικής Μέσης-Ανώτερης στο σπήλαιο Bacho Kiro της Βουλγαρίας (42.000 χρόνια ππ) έχουν βρεθεί δύο διάτρητοι κυνόδοντες αλεπούς και αρκούδας (Marshack, 1991).

Στα Σατελπερόνια στρώματα του σπηλαίου Grotte du Renne, Arcy-sur-Cure, στη Γαλλία, αποδιδόμενα στους Neanderthal έχουν βρεθεί περίπου 39 αντικείμενα προσωπικής κόσμησης ή θραύσματά τους (κυρίως διάτρητα ή εγχάρακτα δόντια και οστά) που πιθανώς χρησιμοποιήθηκαν ως περιάπτα, καθώς και περίπου 18 κιλά κίτρινων, μαύρων και κυρίως κόκκινων χρωστικών (Caron *et al.*, 2011) (Εικόνα 19). Τα ευρήματα αυτά θεωρήθηκαν ως η πρωιμότερη ένδειξη ικανότητας συμβολισμού, γεγονός που έκανε τον ανασκαφέα Leroi-Gourhan (1964) να θεωρήσει την Σατελπερόνια πολιτισμική φάση ως την «αυγή της τέχνης».

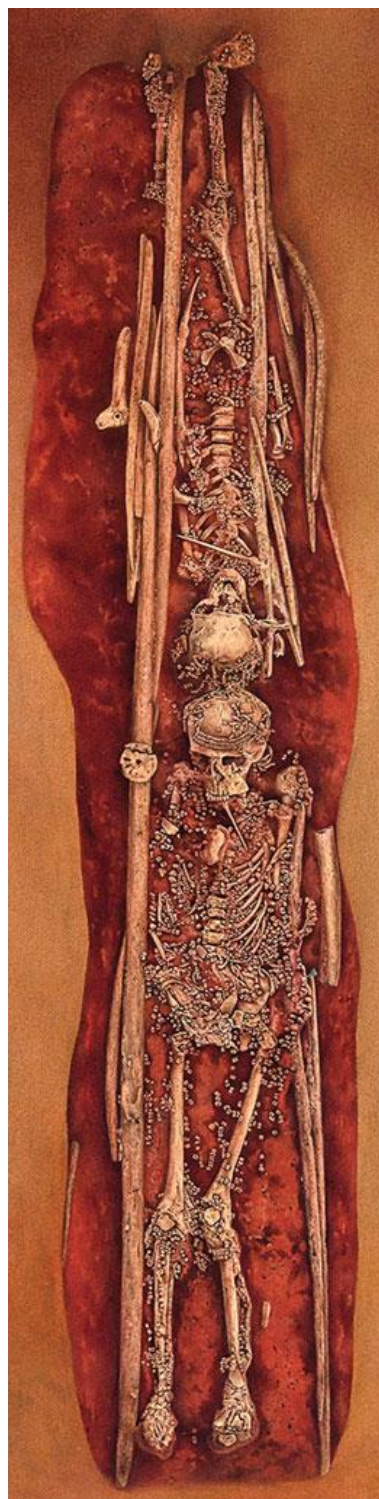
Εικόνα 19. Grotte du Renne (Arcy-sur-Cure, Γαλλία). Σατελπερόνια τέχνηρα με συμβολική σημασία. (1–6, 11) Κοσμήματα από δόντια (διάτρητα ή εγχάρακτα), (7–8, 10) οστά, (9) απολίθωμα, τριβεία με κόκκινα (12–14) και μαύρα (15–16) ίχνη χρωστικής ουσίας, οπείς σε οστό (17–23). (Caron κ.ά., 2011, fig.1)

Στα τέλη της Μέσης Παλαιολιθικής και των μεταβατικών τεχνοπολιτισμικών φάσεων η εμφάνιση των οστρέων και των δοντιών είναι ολοένα και πιο συχνή, ενώ εμφανίζονται και διάτρητα αντικείμενα από πέτρα. Στο κατώτερο στρώμα του Kostenki

17 χρονολογημένο στις 40.000 ππ προέρχονται μεταξύ άλλων τρεις διάτρητοι κυνόδοντες πολικής αλεπούς και τρία όστρεα (γαστερόποδα) (Bednarik, 2014).

Με την έλευση της Ανώτερης Παλαιολιθικής οι αριθμοί των διάτρητων κοσμημάτων αυξάνονται δραματικά και πλέον χρησιμοποιούνται και υλικά πιο εξεζητημένα όπως χαυλιόδοντα μαμούθ. Χαρακτηριστικές είναι τρεις από τις ταφές του Sungir στη Ρωσία, χρονολογημένες c. 30.000 ή c. 34.000 χρόνια ππ. Οι χρονολογήσεις αντιστοιχούν στη μετάβαση από τη πρώιμη στη μέση Ανώτερη Παλαιολιθική. Οι ταφές αυτές αποτελούν τις αρχαιότερες μέχρι στιγμής γνωστές ταφές των ΑΣΑ στην Ευρώπη (Trinkaus and Buzhilova, 2018). Από τις τρεις ταφές η μία αφορά έναν ενήλικο άνδρα 35-45 ετών, ο οποίος εμφανίζει τραύμα στον πρώτο θωρακικό σπόνδυλο (χαμηλά στον αυχένα) οδηγώντας τον σε άμεσο θάνατο. Πάνω στο σκελετό υπάρχουν περισσότερες από 3000 χάνδρες από χαυλιόδοντα μαμούθ, με το νήμα που τις συγκρατεί να παραμένει άθικτο σε πολλά σημεία. Επιπλέον, 12 διάτρητοι κυνόδοντες αλεπούς βρίσκονται στο μέτωπο. Ο στολισμός συμπληρώνεται με 12 βραχιόλια από χαυλιόδοντο μαμούθ που φέρει πάνω από τον αγκώνα και τους καρπούς και ένα διάτρητο περιάπτο από χρωματισμένο σχιστόλιθο ακουμπισμένο στο στήθος. Αν και εντυπωσιακή η συγκεκριμένη ταφή δεν συγκρίνεται όσον αφορά τον αριθμό των κοσμημάτων με τις ταφές που θα περιγραφούν στη

Εικόνα 20. Εγχρωμο φωτομοντάζ της ταφής 2 (επάνω) και 3 (κάτω), από το Sungir (Trinkaus και Buzhilova, 2018, fig. 3)

συνέχεια. Δύο άτομα, το ένα από αυτά ηλικίας περίπου 12 ετών (Sunghir 2) και το άλλο περίπου 10 (Sunghir 3), έχουν ταφεί σε ένα επιμήκη λάκκο όχι το ένα δίπλα στο άλλο, αλλά κατά μήκος το πρώτο σε συνέχεια με το δεύτερο, με τα κεφάλια να βρίσκονται

σε επαφή (Εικόνα 20). Και τα δύο παρουσιάζουν αναπτυξιακές ή εκφυλιστικές ανωμαλίες (πράγμα που είναι σχετικά κοινό εύρημα σε ταφές της ίδιας περιόδου). Οι

Εικόνα 21. Χάνδρες από χαυλιόδοντα μαμούθ και κόκκινη ώχρα επάνω στα οστά πυέλου ενός 10χρονου παιδιού-πιθανά διακοσμητικά στοιχεία του ρουχισμού-από το Sunghir, c. 34.000 χρόνια πριν. Πηγή: <https://www.sapiens.org/archaeology/paleolithic-burial-sunghir/>

ταφές αυτές, όπως και του ενήλικα χαρακτηρίζονται από εκτεταμένη χρήση ώχρας, γύρω από το κεφάλι και στο σώμα κάτω από το κεφάλι, αλλά χωρίς να καλύπτεται ολόκληρο, πρακτική συνηθισμένη για την Μέση Ανώτερη Παλιολιθική. Τα άτομα στην κυριολεξία είναι καλυμμένα από χάντρες από χαυλιόδοντα μαμούθ: περίπου

5000 χάνδρες καλύπτουν το άτομο Sunghir 2 και 5400 το άλλο. Επιπλέον, η Sunghir 2 ταφή περιλαμβάνει περισσότερους από 40 κυνόδοντες αλεπούς που βρίσκονται στο θόλο του κρανίου, και μια «ζώνη» αποτελούμενη από περισσότερους από 250 κυνόδοντες. Όλα τα διακοσμητικά στοιχεία, είτε ήταν ραμμένα στον ρουχισμό είτε τα έφεραν ως κοσμήματα, που τα φορούσαν είτε σε ιδιαίτερες περιστάσεις είτε πιο πιθανόν σε καθημερινή βάση. Και οι δύο ταφές περιλαμβάνουν βραχιόλια από χαυλιόδοντα μαμούθ (περισσότερα από 8 και 13 για τη ταφή Sunghir 2 και Sunghir 3 αντίστοιχα), και εντυπωσιακά μεγάλο αριθμό (16) ακόντια από χαυλιόδοντα μαμούθ, καθώς και άλλα κτερίσματα (Εικόνα 21). Το κοινό στοιχείο των ταφών, δηλαδή τα διακοσμητικά στοιχεία που ράβονταν πάνω στο ρουχισμό σε συνδυασμό με τον ξαφνικό θάνατο του ενήλικα, υποδηλώνουν ότι η προσωπική διακόσμηση δεν είχε σχέση με συνήθειες ενταφιασμού, αλλά μάλλον αντιπροσώπευε την κοινωνική θέση εν ζωή. Οι εξεζητημένες ταφές των παιδιών υποδηλώνουν ότι τα αυτά τα άτομα κατείχαν ένα «κληρονομικό» ή με κάποιο άλλο τρόπο αποκτηθέν κοινωνικό *status* αφού δεν θα μπορούσαν να το είχαν κατακτήσει τα ίδια τα άτομα στο σύντομο βίο τους.

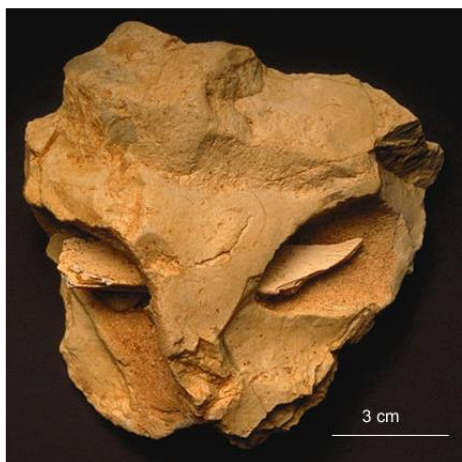
Πολλή συζήτηση έχει γίνει για το εάν οι Neanderthal διέθεταν την ικανότητα συμβολισμού. Η ύπαρξη διάτρητων αντικειμένων σε θέσεις Neanderthal είναι αδιαμφισβήτητη. Όμως μη χρηστικά αντικείμενα, αντίστοιχα με τις ταφές που περιγράψαμε παραπάνω, δεν έχουν βρεθεί σε ταφές. Επιπλέον, όσον αφορά τις

Σαλτεπερόνιες χάνδρες υπάρχει αμφισβήτηση για το κατά πόσον ήταν δημιούργημα των Neanderthal ad hoc, ή αποτέλεσμα «αντιγραφής» του τρόπου δράσης των sapiens με τους οποίους είχαν έρθει σε επαφή ή ακόμη και ότι οι Neanderthal τα βρήκαν ήδη απορριμένα από τους sapiens και τα οικειοποιήθηκαν. Άλλοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι η ικανότητα συμβολισμού των Neanderthal είναι γεγονός.

Καταλήγοντας θα πρέπει να αναδείξουμε το γεγονός ότι μόνο οι sapiens έχουν να παρουσιάσουν ένα συνδυασμό εκφάνσεων που περιλαμβάνει εκτός από εξεζητημένες ταφές, εντυπωσιακές βραχογραφίες, εικονογραφία με φανταστικά θέματα και αφηρημένες απεικονίσεις που απαιτούν πλήρη ικανότητα συμβολισμού προκειμένου να γίνουν κατανοητές. Αντικείμενα όπως ο lion-headed man from Hohlenstein-Stadel ή οι «σαμάνοι» από το σπήλαιο Les Trois-Frères ή ακόμη και οι κύκλοι οι σπείρες, ή θηριανθρωπικές μορφές που θα περιγραφούν στη συνέχεια δεν μπορεί να γίνουν απολύτως κατανοητά παρά μόνο εντός του πολιτισμικού πλαισίου στο οποίο δημιουργήθηκαν.

Η γλώσσα των εικόνων

Η τέχνη στη Παλαιολιθική Εποχή αφορά κυρίως την ύστερη φάση της, δηλαδή την Ανώτερη Παλαιολιθική και η εμφάνισή της συνδέεται με την πρώτη παρουσία του *Homo sapiens* στην Ευρώπη γύρω στις 40.000 χρόνια πριν από το παρόν. Ως τέχνη θεωρούμε τη ζωγραφική, την χαρακτική και την γλυπτική στις εσωτερικές παρειές των σπηλαίων (βραχογραφίες), τα πλακίδια με εγχαράξεις ζώων και τα ζωόμορφα και ανθρωπόμορφα ειδώλια (κυρίως γυναικεία, γνωστά ως παλαιολιθικές Αφροδίτες).

Εικόνα 22. Η «μάσκα» από το σπήλαιο Roche-Cotard στη Γαλλία (Pettitt, 2003, σελ. 2)

Ωστόσο υπάρχουν ενδείξεις ότι η ανάγκη για έκφραση ξεκίνησε ήδη από τη Μέση Παλαιολιθική Εποχή και συγκεκριμένα από τον άνθρωπο του Neanderthal. Στη διεθνή βιβλιογραφία αναπτύσσονται πολλές απόψεις σχετικά με τις αρκετά περιορισμένες γνωσιακές ικανότητες του ανθρώπου του Neanderthal σε σχέση με τον Ανατομικά Σύγχρονο Άνθρωπο. Ένα από τα βασικά επιχειρήματα που

χρησιμοποιούν οι υποστηρικτές της άποψης αυτής είναι η αδυναμία των Neanderthal να δημιουργήσουν αφαιρετική και συμβολική τέχνη και συγκεκριμένα βραχογραφίες (Stringer and Gamble, 1993; Mellars, 1995; Mithen, 1996).

Ωστόσο τα αποτελέσματα πρόσφατων μελετών έρχονται να ανατρέψουν τις παγιωμένες αυτές αντιλήψεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η μάσκα του La Roche-Cotard, στη Γαλλία και χρονολογείται στις 75.6 ± 5.8 χιλιάδες χρόνια

Εικόνα 23. Εγχάρακτο σχέδιο στο σπήλαιο Gorham, στο Γιβραλτάρ (Rodríguez-Vidal κ.ά., 2014, fig. 2a)

π. (Marquet *et al.*, 2016) (Εικόνα 22). Πρόκειται για ένα κομμάτι επίπεδου πυριτόλιθου, ο οποίος μετά από επεξεργασία που υπέστη κατέληξε μοιάζει με πρόσωπο μικρού παιδιού.

Σύμφωνα με τους Rodríguez-Vidal κ.ά. (2014) στο σπήλαιο Gorham, στο Γιβραλτάρ βρέθηκε η αρχαιότερη ένδειξη ενός προσεκτικά κατασκευασμένου εγχάρακτου σχεδίου, η δημιουργία του οποίου προϋποθέτει επαναλαμβανόμενες και προσεκτικές κινήσεις στην παρεία του σπηλαίου (Εικόνα 23). Η εγχάραξη αυτή χρονολογείται με ασφάλεια στη Μέση Παλαιολιθική Εποχή (συγκεκριμένα στις 39.000 χρόνια π.π) και ο «καλλιτέχνης» ήταν άνθρωπος του Neanderthal. Σύμφωνα με τους μελετητές αυτό αποτελεί ένδειξη ότι η ικανότητα ως ένα βαθμό για αφαιρετική σκέψη δεν ήταν αποκλειστικό προνόμιο του Ανατομικά Σύγχρονου Ανθρώπου (Rodríguez-Vidal *et al.*, 2014).

Εικόνα 24. Λίθος με εγχάρακτη διακόσμηση από το σπήλαιο Blombos, στη Ν. Αφρική.

Πηγή:
<https://www.britannica.com/topic/Blombos-Cave>

Σύμφωνα με τις σύγχρονες έρευνες φαίνεται πως ο Ανατομικά Σύγχρονος Άνθρωπος πρέπει να είχε αναπτύξει τις καλλιτεχνικές του δεξιότητες όσο βρισκόταν στην Αφρική, πριν ακόμα αποικήσει την Ευρωπαϊκή και τις υπόλοιπες ηπείρους (Barham, 1998, 2002; McBrearty and Brooks, 2000; Henshilwood *et al.*, 2002, 2003). Υποστηρικτικό στοιχείο της άποψης αυτής αποτελεί ο λίθος με εγχάρακτη διακόσμηση από το

σπήλαιο Blombos, στη Ν. Αφρική αποδιδόμενος στον Ανατομικά Σύγχρονο Άνθρωπο

(c. 70.000 χρόνια ππ), καθώς και οι χάντρες από το θαλάσσιο όστρεο *Nassarius kraussianus* (75.000 χρόνια ππ) (Εικόνα 24).

Στον ευρωπαϊκό χώρο η παλαιολιθική τέχνη αναπτύχθηκε και εξαπλώθηκε άνισα κατανεμημένα. Εξαιρετική πυκνότητα παρουσιάζεται στη νοτιοδυτική Γαλλία και τη βόρεια Ισπανία (Φραγκο-Κανταβρία), όπου οι αρχαιολόγοι έχουν εντοπίσει έως σήμερα 350 σπήλαια με βραχογραφίες. Στην Ιταλία παρουσιάζεται σποραδικά. Στη βαλκανική χερσόνησο αναφέρεται μία περίπτωση από το σπήλαιο Romualdona Pečina στη Κροατία (Redondo *et al.*, 2019). Η σποραδικότητα ή η παντελής απουσία δεν φαίνεται να συσχετίζεται με το ανάγλυφο και την ύπαρξη ή όχι σπηλαίων. Μάλλον πρόκειται για την έκφραση πολιτισμικών διαφοροποιήσεων ανά γεωγραφική περιοχή, φαινόμενο γνωστό και από άλλους τομείς της Παλαιολιθικής (π.χ. λιθοτεχνίες).

Τα παλαιότερα αδιαμφισβήτητα έργα τέχνης βρέθηκαν στη Γερμανία, στις περιοχές Schwäbische Alb και Baden-Württemberg και αφορούν δύο ειδώλια κατασκευασμένα σε χαυλιόδοντα μαμούθ: την Αφροδίτη του Hohle Fels και τον άνθρωπο-λιοντάρι (lion-man) του Hohlenstein Stadel, τα οποία χρονολογούνται στις 40.000 χρόνια ππ και αποδίδονται στον Ανατομικά Σύγχρονο Άνθρωπο (Εικόνα 25). Το

ειδώλιο του ανθρώπου-λιοντάρι παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για πολλούς λόγους. Κατασκευάστηκε από έναν τεχνίτη με άρτια γνώση του υλικού του. Ο χαυλιόδοντας του μαμούθ είναι ένα εξαιρετικά σκληρό υλικό για να το χαραχθεί, ωστόσο ο καλλιτέχνης γνωρίζοντας

Εικόνα 25. α) Ο άνθρωπος-λιοντάρι, του Hohlenstein Stadel. Πηγή: http://www.bradshawfoundation.com/sculpture/lion_man.php

β) Η Αφροδίτη του Hohle Fels (Conard, 2009, fig. 1)

καλά ότι στη μέση του χαυλιόδοντα υπάρχει μία εσωτερική κοιλότητα με μαλακό υλικό σκέφτηκε να το εκμεταλλευτεί, χαράσσοντας αρχικά στο σημείο αυτό δύο επιμήκεις γραμμές και κατασκευάζοντας τελικά τα δύο πόδια του ανθρώπου-λιοντάρι. Το έργο αυτό υποδεικνύει ικανότητα φαντασίας και αφηρημένης σκέψης, καθώς τέτοιο πλάσμα δεν απαντάται στη φύση. Γερμανοί ερευνητές έχουν αποδείξει ότι για την λάξευση αυτού του έργου τέχνης, ο καλλιτέχνης θα χρειάστηκε περίπου 400 ώρες δουλειάς και

ότι μόνο ένας ειδικός θα μπορούσε να το κατασκευάσει. Σύμφωνα με τον Cook (2013) για να μπορέσει να ασχοληθεί με τη δημιουργία του έργου αυτού ο παλαιολιθικός καλλιτέχνης, θα έπρεπε τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας να εξασφάλιζαν για εκείνον την απαραίτητη τροφή και ρουχισμό. Η θυσία αυτή, ιδιαίτερα σε μία εποχή με έντονο κρύο, υποδηλώνει ότι το έργο πρέπει να είχε μεγάλη σημασία για την ομάδα. Ο Stringer (2012) υποστηρίζει ότι το αντικείμενο δεν μπορεί να είναι «τέχνη για χάρη της τέχνης». Θα είχε μεγάλη κοινωνική αξία και θα ήταν σημαντικό για την διακίνηση ιδεών μέσα στην ομάδα. Θα μπορούσε ακόμα να αποτελεί και ένα είδος τοτέμ ή να έχει παίζει σημαντικό ρόλο σε τελετουργικές τελετές.

Εικόνα 27. Σήματα σχεδιασμένα επάνω στις παρειές του σπηλαίου El Castillo, στην Ισπανία. Πηγή: <https://www.donsmaps.com/castillo.html>

Την ίδια περίπου περίοδο εμφανίζονται και τα λεγόμενα σήματα στις παρειές σπηλαίων. Τα σήματα παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία σχημάτων, κυρίως γεωμετρικών, όπως στιγμές (κουκκίδες), ευθείες, τρίγωνα, κύκλους ή στυλιζαρισμένες απεικονίσεις μορφών και αποτελούν τις παλαιότερες μορφές τέχνης μέσα σε σπήλαια όπως το El Castillo (39.000 ππ) (Εικόνα 27) και η Altamira (35.000 ππ), στην Ισπανία. Στο σπήλαιο El Castillo βρέθηκαν επίσης οι παλαιότερες απεικονίσεις χεριών χρονολογούμενες γύρω στις 37.300 χρόνια ππ. Τα χέρια στη παλαιολιθική τέχνη των σπηλαίων τα συναντούμε είτε ως ζωγραφιές/αποτυπώματα (έβαφαν δηλ. την παλάμη με χρωστική ουσία και την τοποθετούσαν επάνω στην παρειά του σπηλαίου), είτε ως αρνητικά αποτυπώματα με

Εικόνα 26. α) Αποτυπώματα χεριών από το σπήλαιο Cueva de las Manos στην Αργεντινή. Πηγή: https://en.wikipedia.org/wiki/Cave_painting#/media/File:SantaCruz-CuevaManos-P2210651b.jpg

β) Αποτύπωμα χεριού από το σπήλαιο El Castillo στη Κανταβρία (Hodgson και Pettitt, 2018, fig. 4b)

τη μέθοδο του stencil (τοποθετούσαν δηλαδή το χέρι επάνω στη παρειά και φυσούσαν χρωστική, έτσι ώστε να δημιουργηθεί ένα αρνητικό αποτύπωμα χεριού) (Εικόνα 26). Και οι δύο μέθοδοι απαντώνται στα

σπήλαια της Φραγκο-Κανταβρίας, με πιο γνωστό το σπήλαιο Gargas στη Ν. Γαλλία του οποίου τα αποτυπώματα χεριών χρονολογούνται στις 25.000 χρόνια ππ. Αποτυπώματα χεριών συναντούμε και στην Ινδονησία, στα σπήλαια Sulawesi (περ. 37.900 χρόνια ππ), στη τέχνη των Αβορίγινων στην Αυστραλία, στη περιοχή Kimberley (30.000 χρόνια ππ), στη Παπούα-Νέα Γουινέα στα σπήλαια Karawari (18.000 χρόνια ππ) και αλλού. Σύγχρονες μελέτες έχουν δείξει ότι τα αποτυπώματα των χεριών τα έφτιαχναν άνδρες, γυναίκες και παιδιά, αν και η πλειονότητα αυτών ανήκε σε γυναικεία χέρια. Τα εντοπίζουμε σε διάφορα σημεία μέσα σε σπήλαια, είτε κατά μόνους, είτε σε συγκεντρώσεις, ανάμεσα σε αναπαραστάσεις ζώων, είτε άλλων αντικειμένων και μπορεί να είναι είτε δεξιά, είτε αριστερά χέρια. Δεδομένου ότι οι εικόνες αυτές απαντώνται σε όλες τις ηπείρους και διατρέχουν μια μεγάλη χρονική περίοδο θα μπορούσαμε να κάνουμε πολλές διαφορετικές υποθέσεις σχετικά με το τι πραγματικά συμβόλιζαν. Κάποιες από τις ερμηνείες που έχουν προταθεί υποστηρίζουν ότι αποτελούν την σφραγίδα του καλλιτέχνη. Άλλες θέλουν τα αποτυπώματα χεριών να είναι το άγγιγμα σαμάνων/μάγων επάνω στις παρειές των σπηλαίων με σκοπό να εισέλθουν στον κόσμο των πνευμάτων.

Γύρω στις 35.000 - 30.000 χρόνια ππ συναντούμε τις πρώτες, αν και λιγοστές, απεικονιστικές παραστάσεις μέσα σε σπήλαια. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν: α) το σπήλαιο Fumane στη ΒΑ Ιταλία και β) οι βραχοσκεπές Belycayre, Blanchard, Castanet (Εικόνα 28), Cellier και La Ferrassie στη Ν. Γαλλία. Στη πρώτη περίπτωση βρέθηκαν ζωγραφισμένες με ώχρα εικόνες ζώων (Broglia and Gurioli, 2004), ενώ η δεύτερη περίπτωση αφορά κυρίως εγχάρακτα σχέδια θηλυκών και αρσενικών γεννητικών μελών (Delluc and Delluc, 1978; White *et al.*, 2012).

Εικόνα 28. Εγχάρακτο σχέδιο στη βραχοσκεπή Castanet, Γαλλία (White κ.ά., 2012, fig 57A τροποποιημένη)

Στις 30.000 – 27.000 χρόνια ππ χρονολογείται ένα από τα πιο γνωστά παραδείγματα φορητής τέχνης της Παλαιολιθικής Εποχής, η Αφροδίτη του Willendorf, λαξευμένη σε ασβεστόλιθο. Έχει μέγιστο μήκος 11 εκ και πλάτος 4 εκ. Πρόκειται για

μια ρεαλιστική απόδοση υπέρβαρης γυναικείας μορφής, χωρίς χαρακτηριστικά προσώπου.

Γενικά η «παλαιολιθική Αφροδίτη» είναι ένας όρος «ομπρέλα» και χρησιμοποιείται για να περιγράψει τα ειδώλια γυναικείων κυρίως μορφών της Ανώτερης Παλαιολιθικής Εποχής που βρέθηκαν από τη Δυτική Ευρώπη έως τη Σιβηρία, μεταξύ 30.000 και 9.000 ετών ππ (Dobres, 1996) (Εικόνα 29). Συνήθως έχουν μέγιστο μήκος γύρω στα 11- 15 εκ και απεικονίζουν γυμνές ή μερικώς ενδεδυμένες μορφές που μπορούν να χαρακτηριστούν ως υπέρβαρες λόγω των ιδιαίτερος τονισμένων σημείων του σώματος, όπως το στήθος, το στομάχι, οι γλουτοί και οι μηροί. Τα ειδώλια αυτά είναι χαραγμένα σε μαλακό λίθο (π.χ. ασβεστόλιθο ή στεατίτη), σε οστό, ή σε χαυλιόδοντα μαμούθ (Beck, 2000). Διαφέρουν σε μορφή, καθώς ορισμένα είναι εξαιρετικά στυλιζαρισμένα και αφηρημένα και άλλα αποδίδονται με ρεαλισμό και προσοχή στη λεπτομέρεια. Τέλος έχουν βρεθεί και κάποια ημιτελή ή αδρά δουλεμένα. Οι παλαιολιθικές Αφροδίτες ασκούν μία ιδιαίτερη γοητεία στην

ακαδημαϊκή κοινότητα και αποτελούν ένα από τα αγαπημένα θέματα προς συζήτηση με αρκετές διαφορετικές ερμηνείες για τη χρήση τους. Αν και δεν υπάρχει μια κοινή αποδοχή για το ποια θα μπορούσε να είναι η λειτουργία των ειδωλίων αυτών, εντούτοις όλη η ερευνητική κοινότητα εστιάζει στο μέγεθος των υπερ-τονισμένων χαρακτηριστικών του φύλλου και τα συσχετίζει με λατρείες γονιμότητας και άλλες τελετουργικές πρακτικές. Επειδή τις περισσότερες φορές είναι γυμνές έχει θεωρηθεί από ερευνητές ότι είναι αντικείμενα που κατασκευάστηκαν αποκλειστικά

Εικόνα 29. Παραδείγματα παλαιολιθικών «Αφροδιτών»

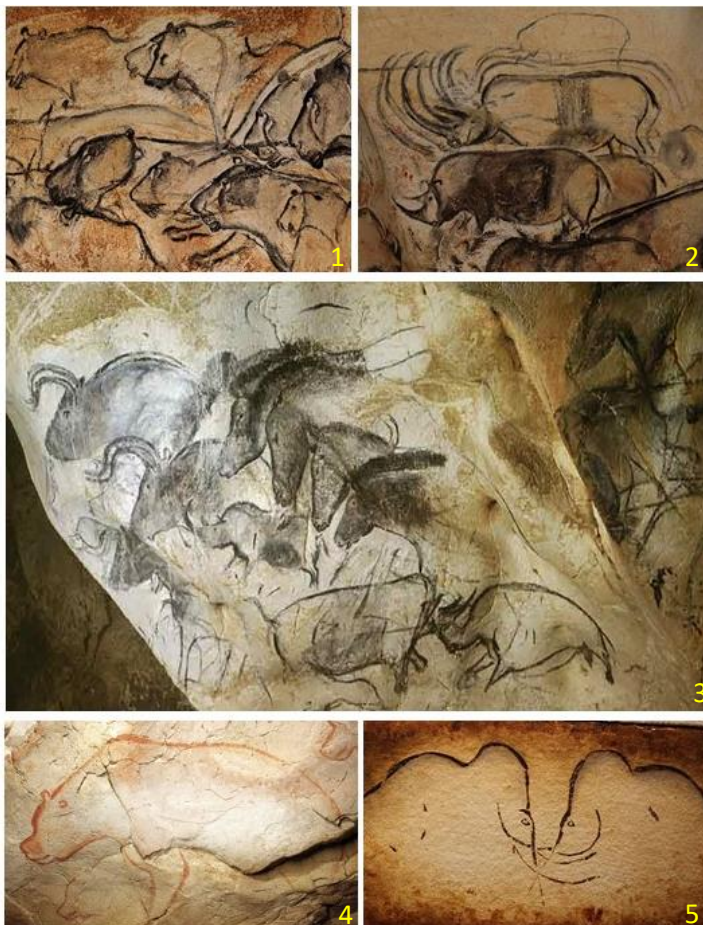
από άνδρες για άνδρες συμβολίζοντας τη γυναικεία σεξουαλικότητα, τη γονιμότητα

και την αναπαραγωγή (ενδεικτικά: Leroi-Gourhan, 1967; Collins and Onians, 1978). Η ανδροκεντρική όμως αυτή ερμηνευτική προσέγγιση μπορεί να αποδοθεί στα κοινωνιολογικά δεδομένα, κυρίως των μέσων του περασμένου αιώνα, που εν πολλοίς παρακάμπτουν την γυναικεία χειραφέτηση. Άλλοι μελετητές, κυρίως ανθρωπολόγοι, υποστηρίζουν ότι οι Αφροδίτες ήταν αντικείμενα που λειτουργούσαν ως συνδετικοί κρίκοι μεταξύ των ομάδων, διατηρώντας και ενισχύοντας τους κοινωνικούς τους δεσμούς (Gamble, 1982). Άλλοι θεωρούν ότι λειτουργούσαν ως αντικείμενα καλής τύχης ή τοτέμ (Augusta, 1960). Μια πιο φεμινιστική προσέγγιση θέλει οι Αφροδίτες να είναι τα δημιουργήματα των ίδιων των γυναικών και να αποτελούν αυτο-πορτέτα σε διαφορετικές φάσεις της ζωής τους (κατά την διάρκεια της κύησης, της εμμηνόπαυσης κλπ) υποδηλώνοντας σύμφωνα με αυτό το σενάριο την ικανότητα αυτογνωσίας και αυτεπίγνωσης της ύπαρξης (McDermott, 1996).

Οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι όλα τα παραπάνω είναι λογικές υποθέσεις και ερμηνείες που έχουν προκύψει με βάση τις σύγχρονες κοινωνιολογικές αντιλήψεις, προκαταλήψεις και προσλαμβάνουσες. Χαρακτηριστικά έχει πει ο N. Conard (2009) «το πώς ερμηνεύουμε τις παλαιολιθικές Αφροδίτες λέει εξίσου πολλά τόσο για τους εαυτούς μας, όσο και τους ανθρώπους που έζησαν 40.000 χρόνια πριν».

Βραχογραφίες

Στις 30.000 χρόνια ππ συναντούμε τις παλαιότερες σύνθετες αναπαραστάσεις ζώων στις παρειές του σπηλαίου Chauvet στη Ν. Γαλλία. Γενικά, η παλαιολιθική τέχνη στις παρειές των σπηλαίων αφορά κυρίως την νατουραλιστική απεικόνιση ζώων, τα οποία πιθανότατα αποτελούσαν τη λεία των παλαιολιθικών κυνηγών (Εικόνα 30). Η πιο συνηθισμένη αναπαράσταση αφορά άλογα, βίσωνες (ιδιαίτερα στα Πυρηναία) και ελάφια (ιδιαίτερα στη Κανταβρία). Περιστασιακά συναντούμε αναπαραστάσεις ρινόκερων και λιονταριών, ενώ σε ύστερες φάσεις αναπαραστάσεις μαμούθ (σπήλαιο Rouffignac, Ν.

Εικόνα 30. Αναπαραστάσεις ζώων. 1,2,3 & 4. Σπήλαιο Chauvet, Γαλλία. Πηγή: <https://www.smithsonianmag.com/history/france-chauvet-cave-makes-grand-debut-180954582/>. 5. Σπήλαιο Rouffignac, Γαλλία. Πηγή: <https://www.northofthedordogne.com/rouffignac.php>

Γαλλία) (Plassard, 1999). Υπάρχει η τάση να αναπαρίστανται διαφορετικά είδη ζώων ανάλογα με τη γεωγραφική περιοχή, αλλά κυρίως με την χρονική περίοδο. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η απεικόνιση άγριων και επικίνδυνων για τον άνθρωπο ζώων στο σπήλαιο Chauvet, στη Ν. Γαλλία. Συγκεκριμένα οι ρινόκεροι, τα λιοντάρια, τα μαμούθ και οι αρκούδες αντιπροσωπεύουν το 63% των αναγνωρίσιμων ειδών. Αντίστοιχο παράδειγμα αποτελούν και άλλα σπήλαια στη περιοχή Dordogne της Ν. Γαλλίας που χρονολογούνται την ίδια εποχή με το σπήλαιο Chauvet. Αυτό πιθανότατα συνιστά μία σημαντική αλλαγή στη θεματολογία. Η αλλαγή έγινε στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο και περιοχή, και οι άνθρωποι για άγνωστους λόγους προτίμησαν να

ζωγραφίσουν επικίνδυνα ζώα, αντί για ζώα που κυνηγούσαν στην καθημερινότητά τους.

Σύμφωνα με τον A. Leroi-Gourhan οι μορφές των ζώων μπορεί να είναι ολοκληρωμένες ή ημιτελείς, απλά περιγράμματα ή λεπτομερείς, στατικές ή δυναμικές. Συνήθως τα ζώα απεικονίζονται προφίλ, μόνα τους ή σε συνδυασμούς που δεν απαντώνται στη φύση. Απουσιάζει παντελώς οποιαδήποτε προσπάθεια απεικόνισης τοπίου, εδάφους ή ορίζοντα.

Ανθρώπινες αναπαραστάσεις

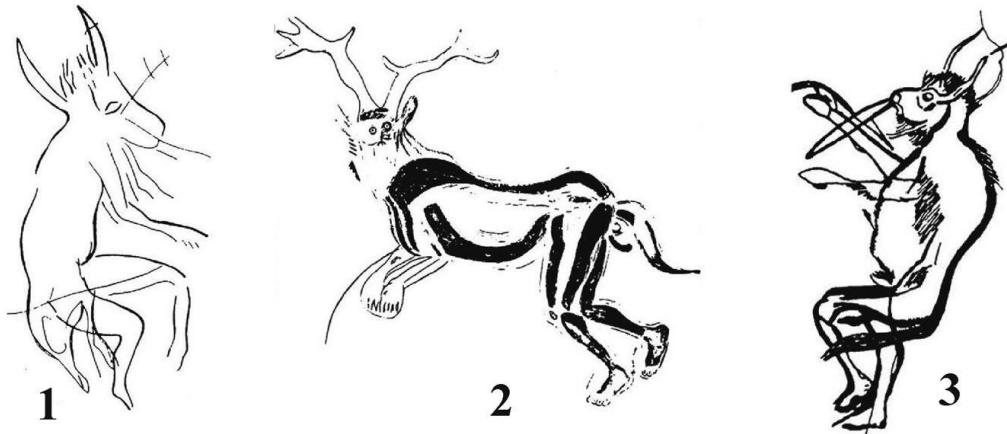
Οι ανθρώπινες αναπαραστάσεις είναι σταθερά λιγότερες σε σχέση με τις αναπαραστάσεις ζώων, καθ' όλη τη διάρκεια της Ανώτερης Παλαιολιθικής. Σχεδόν πάντα είναι ημιτελείς και σε αντίθεση με τις αναπαραστάσεις των ζώων που παρουσιάζουν έναν έντονο ρεαλισμό, χαρακτηρίζονται από κάποια αδεξιότητα. Περισσότερες είναι οι απεικονίσεις τμημάτων του ανθρώπινου σώματος όπως αποτυπώματα παλάμης (stencils), αρσενικά ή θηλυκά γεννητικά μέλη (Εικόνα 31), ή ακαθόριστες μορφές που θυμίζουν ανθρώπινη φιγούρα.

Εικόνα 31. Εγχάρακτα αποδοσμένη «Αφροδίτη» από το σπήλαιο Roc-aux-Sorciers στη κεντρική Γαλλία, πηγή: <https://www.donsmaps.com/vulvastoneage.html>

Σαμάνοι

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στις σύνθετες φιγούρες, τις οποίες οι σύγχρονοι μελετητές χαρακτηρίζουν ως «σαμάνους» (sorcerers). Αυτές οι φιγούρες φέρουν ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα χαρακτηριστικά και έχουν βρεθεί σε διάφορα σπήλαια που χρονολογούνται σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, φαινόμενο που επιβίωσε για 10.000 έτη (Palacio-Pérez and Redondo, 2014) (Εικόνα 32).

Εικόνα 32. Σκίτσα σύνθετων ανθρωπόμορφων απεικονίσεων «σαμάνων». 1. Σπήλαιο Gabillou (Γαλλία), 2 & 3 Σπήλαιο Trois-Frères (Γαλλία) (Palacio-Pérez και Redondo, 2014, fig. 2)

Τεχνικές

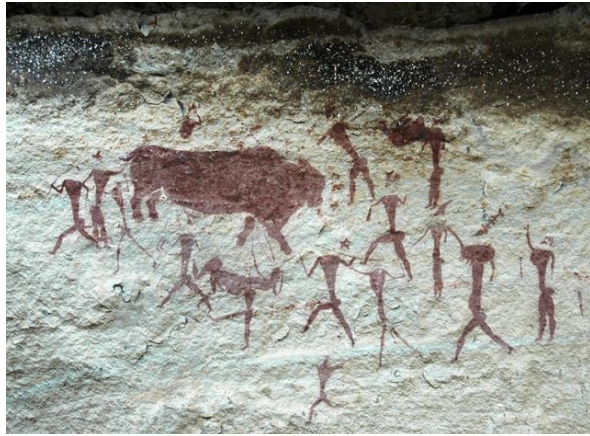
Οι παλαιολιθικοί καλλιτέχνες χρησιμοποίησαν όλες σχεδόν τις τεχνικές: σχέδιο, ζωγραφική, εγχάραξη, πελέκημα, ψεκασμό (stencil), πρόπλασμα και ανάγλυφη ή ολόγλυφη επεξεργασία του καλλιτεχνικού έργου.

Ερμηνείες-Θεωρίες

Ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οπότε και ανακαλύφθηκαν τα περισσότερα σπήλαια, έχουν γίνει προσπάθειες ερμηνείας των παλαιολιθικών αναπαραστάσεων. Αρχικά αναζητήθηκε μια στυλιστική χρονολογική εξέλιξη. Στη συνέχεια η προσοχή στράφηκε σε ερωτήματα που αφορούσαν τους ίδιους τους καλλιτέχνες και τα κίνητρα τα οποία τους οδήγησαν στην δημιουργία αυτών των αναπαραστάσεων. Ένας από τους πρώτους ερευνητές στις αρχές του περασμένου αιώνα ήταν ο Γάλλος καθολικός ιερέας Abbé Henri Breuil. Υποστήριξε ότι οι απεικονίσεις είχαν ένα συγκεκριμένο στυλ το οποίο άλλαζε στο πέρασμα του χρόνου. Κατά τις δεκαετίες του 1950 και 1960 ο Γάλλος αρχαιολόγος André Leroi-Gourhan, πρότεινε τη θεωρία ότι οι άνθρωποι που δημιούργησαν αυτές τις αναπαραστάσεις ήταν έντονα προληπτικοί και οι εικόνες είχαν καθαρά συμβολικό χαρακτήρα. Θεώρησε μάλιστα ότι είχαν σχεδιαστεί σκοπίμως σε συγκεκριμένα σημεία μέσα στα σπήλαια.

Μία από τις πιο δημοφιλείς και γνωστές σύγχρονες θεωρίες είναι αυτή που διατυπώθηκε από τον Lewis-Williams (2002). Σύμφωνα με αυτή, τη τέχνη των σπηλαίων την δημιούργησαν σαμάνοι σε κατάσταση έκστασης, κατά τη διάρκεια

τελετουργικών πρακτικών. Ο Lewis-Williams για να υποστηρίξει την θεωρία του στηρίχθηκε σε εθνογραφικές μελέτες σύγχρονων φυλών κυνηγών-τροφοσυλλεκτών και μελέτησε ιδιαίτερος τα μέλη της φυλής San (γνωστοί και ως Βουσμάνοι) στη Ν. Αφρική. Η βασική τελετουργική ιεροτελεστία της φυλής είναι ο εκστατικός χορός. Σε αυτό τον

Εικόνα 33. Αναπαράσταση κυνηγιού σε βράχο, ζωγραφισμένη από σύγχρονους σαμάνους της φυλής San, στη Ν. Αφρική

χορό οι σαμάνοι της φυλής (μόνο άνδρες) εισέρχονται στον κόσμο των πνευμάτων και βλέπουν οράματα σχετικά με ιατρικά θέματα (π.χ. τρόπους επούλωσης των πληγών), τον έλεγχο των καιρικών συνθηκών, το κυνήγι κ.α. Τα οράματά τους αυτά στη συνέχεια τα ζωγράφιζαν σε βραχώδεις παρειές δημιουργώντας με αυτό τον τρόπο υψηλής ποιότητας αναπαραστάσεις (Lewis-Williams, 2002) (Εικόνα 33). Παρ' όλο που η θεωρία του σαμανισμού είναι αποδεκτή από πολλούς σύγχρονους ερευνητές, φαίνεται να μην ταιριάζει σε όλες τις περιπτώσεις της τέχνης των σπηλαίων. Για παράδειγμα έχουν βρεθεί βραχογραφίες μέσα σε πολύ μικρά ανοίγματα, που δύσκολα μπορεί κάποιος να προσεγγίσει, πόσο μάλλον να πραγματοποιήσει εκστατικό χορό.

Άλλες θεωρίες υποστηρίζουν ότι όσο προχωράει κανείς στο βάθος ενός σπηλαίου και απομακρύνεται από την είσοδο και το φυσικό φως, το σκοτάδι γίνεται όλο και πιο βαθύ και το φως που παράγεται από τους πυρσούς που θα χρησιμοποιούσαν οι παλαιολιθικοί άνθρωποι προσφέρει περιορισμένη ορατότητα. Οι ερευνητές θεωρούν ότι το βαθύ σκοτάδι του σπηλαίου θυμίζει κατά κάποιο τρόπο το σκοτάδι της νύχτας και ο πυρσός το περιορισμένο φως που παράγει η φωτιά της κατασκηνώσης (Hodgson and Pettitt, 2018). Μέσα στο βαθύ σκοτάδι της νύχτας, στις υπαίθριες κατασκηνώσεις ακούγονται διάφοροι ήχοι από άγρια ζώα. Υπό αυτές τις συνθήκες μυστηρίου, αβεβαιότητας και περιορισμένης ορατότητας ο ανθρώπινος οργανισμός βρίσκεται σε εγρήγορση και η ανθρώπινη φαντασία διαμορφώνει σενάρια και υποθέσεις γι' αυτούς τους ήχους, με απώτερο σκοπό να βρει άμεσους τρόπους να αντιμετωπίσει τον ενδεχόμενο κίνδυνο. Συνεπώς ο χαμηλός φωτισμός μέσα στα σπήλαια, δημιουργώντας έντονες και συνεχώς «κινούμενες» σκιές επάνω στο έντονο ανάγλυφο που δημιουργούν οι παρειές των σπηλαίων, λειτούργησε πιθανότατα ως μια προσομοίωση του φυσικού

περιβάλλοντος κατά τη διάρκεια της νύχτας με τους κινδύνους και τις προκλήσεις που κρύβει για τους ανθρώπους (Hodgson and Pettitt, 2018).

Ποιοι ήταν οι καλλιτέχνες των βραχογραφιών της Ανώτερης Παλαιολιθικής Εποχής;

Για πολλά χρόνια υπερίσχυε η θεωρία ότι οι δημιουργοί των παλαιολιθικών βραχογραφιών ήταν αποκλειστικά άνδρες, χωρίς όμως η άποψη αυτή να έχει προκύψει από έρευνα με σχετικά ασφαλή συμπεράσματα. Η εδραίωση αυτού του ανδροκεντρικού στερεότυπου κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα αποτυπώνεται γλαφυρά σε μία γελοιογραφία που κυκλοφόρησε στην εφημερίδα *New Yorker*, την 21^η Ιανουαρίου του 1980 (Εικόνα 34). Τα αποτελέσματα ωστόσο πρόσφατων μελετών που βασίστηκαν σε μετρήσεις των αποτυπωμάτων των χεριών από σπήλαια της Φραγκο-Κανταβρίας απέδειξαν ότι τα 3/4 αυτών ανήκαν σε γυναίκες (Snow, 2006, 2013; Van Gelder and Sharpe, 2009). Αξίζει ακόμα να αναφέρουμε ότι σε αρκετές περιπτώσεις τα αποτυπώματα των χεριών ανήκαν σε παιδιά (αγόρια ή κορίτσια) (Cooney-Williams and Janik, 2018).

"Does it strike anyone else as weird that none of the great painters have been men?"

Εικόνα 34. Γελοιογραφία του περιοδικού *New Yorker*, το 1980

Τα παρεξηγημένα δίπολα: Άνδρας-Κυνηγός & Γυναίκα-Τροφосуλλέκτρια (;)

Τα στερεότυπα που έχουν διαμορφωθεί από τα τέλη του 19^{ου} και κατά την διάρκεια του 20^{ου} αιώνα όσον αφορά τον ρόλο των δύο φύλων στην παλαιολιθική κοινωνία θέλουν τον άνδρα να οδηγεί την κοινωνία σε πρόοδο και εξέλιξη, ενώ τη γυναίκα να κατέχει τον ρόλο δευτεραγωνιστή με μικρή συμμετοχή.

Η κοινή αντίληψη τόσο από το ευρύ κοινό, όσο και από μεγάλο μέρος της επιστημονικής κοινότητας ότι το κυνήγι μεγάλων ζώων, κατά τη διάρκεια της Παλαιολιθικής Εποχής ήταν αποκλειστική ασχολία των ανδρών, ενώ αντίθετα οι γυναίκες ήταν απασχολημένες φροντίζοντας τα παιδιά και συλλέγοντας καρπούς, ρίζες και σπόρους που απλά θα συμπλήρωναν τη καθημερινή, βασισμένη στο κρέας διαίτα, τείνει να αμφισβητείται τις τελευταίες δεκαετίες. Συγκεκριμένα η Owen (2005) αναφέρει πως αυτό το ισχυρό δίπολο: Άνδρας-Κυνηγός και το λιγότερο σημαντικό: Γυναίκα-Τροφосуλλέκτρια ήταν το αποτέλεσμα μελέτης κυρίως ανδρών ερευνητών του περασμένου αιώνα, βασισμένης σε εθνογραφικά μοντέλα σύγχρονων φυλών, οι οποίες όμως είχαν επιρροές από τον δυτικό κόσμο. Στο άρθρο *Distorting the Past* η συγγραφέας επικεντρώνεται κατά κύριο λόγο στην αναλυτική μελέτη των δραστηριοτήτων που συνδέονται συχνά με το γυναικείο φύλο, όπως η συλλογή καρπών και σπόρων, το κυνήγι μικρών θηραμάτων, το ψάρεμα, κ.α. Υπογραμμίζει τη μεγάλη σημασία αυτών των εργασιών, που σχετίζονται όχι μόνο με τη καθημερινή διατροφή, αλλά και με την ένδυση, την υπόδηση, τη δημιουργία δοχείων (π.χ. καλάθοπλεκτική) και την λάξευση εργαλείων. Με βάση όλα τα παραπάνω προκύπτει ότι οι «γυναικείες» δραστηριότητες είχαν πολύ μεγαλύτερη σημασία, απ' όση αρχικά θεωρούσαμε, για τις προκλήσεις της καθημερινής επιβίωσης. Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι η υπόθεση πως το κρέας ήταν η κυρίαρχη τροφή στη διαίτα των παλαιολιθικών πληθυσμών είναι λανθασμένη, αν κρίνουμε πόσο δύσκολο είναι σε κάθε εξόρμηση για κυνήγι να έχεις επιτυχημένα αποτελέσματα. Η καθημερινή αναζήτηση και εξεύρεση καρπών, ριζών και σπόρων ήταν επιβεβλημένη για την επιβίωση της ομάδας. Επομένως, η άντληση διατροφικών πόρων από διαφορετικές πηγές μπορούσε να λειτουργήσει ως δικλείδα ασφαλείας σε περιόδους έλλειψης κάποιων από τους πόρους και να λύσει το πρόβλημα του διατροφικού στρες. Ο καταμερισμός εργασίας αφορά κυρίως, και ίσως μόνο, τους *Homo sapiens*. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την έλλειψη ανάλογου

εξειδικευμένου κυνηγετικού εξοπλισμού από τους ανθρώπους του Neanderthal ήταν η αιτία που οδήγησε τα παιδιά των Neanderthal σε μακροχρόνια διατροφικά στρες, σε αντίθεση με τα παιδιά των sapiens (Stiner, 1991; Stringer and Gamble, 1993). Οι γυναίκες Neanderthal όπως φαίνεται από την ρωμαλέα σωματική τους διάπλαση εμπλέκονταν σε δύσκολες και επίπονες δραστηριότητες (Lieberman and Pearson, 2001; Lieberman, Devlin and Pearson, 2001) με πολλαπλούς τραυματισμούς σε κεφάλι, αυχένα και κορμό, ανάλογους με αυτούς των ανδρών (Berger and Trinkaus, 1995). Σε αντίθεση, η ενασχόληση των γυναικών sapiens με λιγότερο επικίνδυνες δραστηριότητες που ασκούνταν σε κοντινή απόσταση από την κατασκήνωση-βάση της ομάδας άφηνε χρόνο, ούτως ώστε να μπορούν να αφιερώσουν περισσότερο χρόνο στην ανατροφή των παιδιών. Ένα πιο ασφαλές και σταθερό οικογενειακό περιβάλλον έχει θετική επίδραση στην ανάπτυξη γνωσιακών ικανοτήτων. Πράγματι, έχει καταδειχθεί ότι το έντονο στρες κατά τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας έχει αρνητικές επιδράσεις σε διάφορους δείκτες της πνευματικής ανάπτυξης των παιδιών, της λειτουργικής μνήμης συμπεριλαμβανομένης (Evans and Schamberg, 2009). Η αυξημένη λειτουργική μνήμη έχει θεωρηθεί κρίσιμη παράμετρος που επέτρεψε στον *Homo sapiens* να αποκτήσει την ικανότητα πλήρους συμβολισμού, για την ακρίβεια να γίνει συμβολο-εξαρτώμενο είδος (Rossano, 2010).

Μουσική: Η τέχνη που εκφράζει το ανέκφραστο

Μουσικά όργανα της Παλαιολιθικής Εποχής

Η ανάδειξη του βασισμένου στον συμβολισμό πολιτισμού των ΑΣΑ έχει εστιάσει κυρίως στο πλούσιο αρχείο αναπαραστατικών και αφηρημένων απεικονίσεων της Ανώτερης Παλαιολιθικής στην Ευρώπη. Ανάλογης δυνατότητας ανάδειξη θα

Εικόνα 35. Μαγδαλήνιος Ρόμβος, με ίχνη κόκκινης ώχρας από το σπήλαιο La Roche de Lalinde, στη Ν. Γαλλία. (Bahn, Bahn και Vertut, 1997)

μπορούσε να έχει επιτευχθεί με τη χρήση ενός άλλου πεδίου συμβολικής έκφρασης, όπως είναι δραστηριότητες που έχουν σχέση με τη μουσική και επίσης αφήνουν αρχαιολογικά κατάλοιπα, αν και όχι πάντα. Το αρχαιολογικό αρχείο είναι σχετικά πλούσιο αφού

περιλαμβάνει πάνω από 120 αντικείμενα τα οποία έχουν θεωρηθεί «αυλοί». Μάλιστα

περισσότερα από 90 ερμηνεύονται ως σφυρίχτρες (Morley, 2009) (Εικόνα 37).

Επιπλέον, έχει βρεθεί ένας αριθμός κάποιων αντικειμένων τα οποία δυνητικά θα μπορούσαν να παράγουν μουσική όπως οι επονομαζόμενοι ρόμβοι ή ρύμβοι¹¹ (bullroarers) και τα γκούιρο¹² (rasps) (Bahn, Bahn and Vertut, 1997) (Εικόνα 36).

Εικόνα 36. Γκούιρο από το Mas d'Azil, Γαλλία. Πηγή: https://www.donsmaps.com/images34/img_5609masdazilbaton.jpg

Εικόνα 37. Αυλός από τη βραχοσκεπή Lespoux, Saint-Quentin-de-Baron, στη Γαλλία. Πηγή: https://www.donsmaps.com/images33/img_7026flute.jpg

Τα αρχαιότερα ευρήματα αποτελούν δύο αυλοί κατασκευασμένοι ο ένας από οστό φτερούγας κύκνου με τρεις οπές, και το άλλο από χαυλιόδοντο μαμούθ, θραυσμένος σε 31 μικρά θραύσματα, και βρέθηκαν στο σπήλαιο Geißenklösterle της ΝΔ Γερμανίας

¹¹ **Ρόμβος ή Ρύμβος:** Έχει τη μορφή κυκλικού ή ρομβόσχημου πλακιδίου με οπές στο κέντρο ή τις άκρες του, απ' όπου περνούν κορδόνια. Όταν ο εκτελεστής τεντώνει τα κορδόνια προκαλείται περιστροφή του πλακιδίου παράγοντας έναν βόμβο, το τονικό ύψος του οποίου εξαρτάται από την ταχύτητα περιστροφής.

¹² **Γκούιρο:** Κρουστό όργανο με ανάγλυφες γραμμές, που «ξύνεται» με μια ξύλινη/οστέινη/λίθινη μπαγκέτα παράγοντας χαρακτηριστικό ήχο.

(Σουαβιανή Γιούρα). Τα δύο ευρήματα έχουν χρονολογηθεί στις 42.000 με 43.000 χρόνια ππ (Higham *et al.*, 2012).

Από την ίδια περιοχή της ΝΔ Γερμανίας, από τα σπήλαια Hohle Fels και Vogelherd προέρχονται τμήματα από αυλούς χρονολογημένοι >35.000 χρόνια ππ στην πρώιμη Ωρινιάκια τεχνοπολιτισμική φάση (Conard, Malina and Münzel, 2009). Από το Hohle Fels προέρχεται ένας σχεδόν ολόκληρος αυλός, αν και σπασμένος σε 12 τεμάχια, κατασκευασμένος σε οστό φτερούγας γύπα, φέροντας πέντε οπές. Επίσης, έχουν βρεθεί δύο μικρά τμήματα αυλού, κατασκευασμένου από χαυλιόδοντα μαμούθ. Από το κοντινό σπήλαιο Vogelherd προέρχονται ένα θραύσμα αυλού από χαυλιόδοντα και τρία θραύσματα από οστό γύπα. Η περιοχή αυτή της Γερμανίας έχει δώσει σπουδαία ευρήματα προσωπικής κόσμησης και απεικονιστικής τέχνης. Από το σπήλαιο Hohle Fels έχει προέλθει και η αρχαιότερη γνωστή Αφροδίτη, όπως προαναφέρθηκε.

Μόνο στη ΝΔ Γερμανία εντοπίζονται αυλοί χρονολογημένοι πριν από τις 30.000 χρόνια ππ. Στην Γαλλία στο σπήλαιο Isturitz των Γαλλικών Πυρηναίων, ένας από τους 22 αυλούς κατασκευασμένοι από οστό είναι πιθανό να ανήκει σε Ωρινιάκειο στρώμα. Τα υπόλοιπα προέρχονται από αποθέσεις μεταγενέστερων φάσεων Γραβέτια, Σολουτραία και Μαγδαλήνια. Αντίστοιχης ηλικίας (19.000 ππ) είναι και ένας αυλός από οστό προερχόμενος από την υπαίθρια θέση Grubgraben, Wachau της Αυστρίας.

Σφυρίχτρες έχουν βρεθεί σε διάφορες θέσεις: Στη βραχοσκεπή Lespoux, Saint-Quentin-de-Baron κατασκευασμένη από οστό πτηνού, της Γραβέτιας Περιόδου. Στο σπήλαιο Grotte des Fées, κατασκευασμένη σε έναν κομμένο κυνόδοντα λύκου, της Μαγδαλήνιας Περιόδου. Στη θέση Roc de Marcamps, κατασκευασμένη σε οστό πτηνού, της Μαγδαλήνιας Περιόδου. Στο Petersfels της Γερμανίας, κατασκευασμένες από οστό ταράνδου, χρονολογημένες ~15.000-12.000 χρόνια ππ.

Ο Morley (2009, σ 167) υποστηρίζει πως «όπου βρίσκουμε μουσική στα αρχαιολογικά αρχεία της Ανώτερης Παλαιολιθικής, βρίσκουμε και τελετουργίες. Αυτές δεν είναι μοναχικές στοχαστικές δραστηριότητες, αλλά κοινοτικές και ενοποιητικές».

Το σπήλαιο Isturitz, απ' όπου προέρχεται ο μεγαλύτερος αριθμός μουσικών οργάνων, αποτελούσε σημαντικό σημείο συγκέντρωσης μεγάλων ομάδων, ιδιαίτερα κατά την άνοιξη και το φθινόπωρο, καθ' όλη τη διάρκεια της Ανώτερης Παλαιολιθικής, από την Ωρινιάκια έως τη Μαγδαλήνια φάση (Bahn, 1983). Φαίνεται ότι για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα στο σπήλαιο λάμβαναν μέρος μεγάλης κλίμακας κοινές

μουσικές δραστηριότητες π.χ. στο πλαίσιο κοινών τελετουργιών ή απλές μουσικές δραστηριότητες στο πλαίσιο μεγάλων συγκεντρώσεων. Οι ομοιότητες που αφορούν τη λιθοτεχνία του σπηλαίου όσο και οι λίθινες πρώτες ύλες μέρος των οποίων έχει προέλθει από την περιοχή Dordogne της Γαλλίας από απόσταση 100 χλμ υποδεικνύουν κοινωνικές επαφές. Στην περιοχή Ariège το σπήλαιο Mas d'Azil παρέχει ενδείξεις για μεγάλες συγκεντρώσεις παλαιολιθικών ομάδων. Θα πρέπει να σημειώσουμε και την ανεύρεση 9 αυλών από τα Μαγδαλήνια στρώματα του Le Placard.

Τούτων δοθέντων, θα μπορούσε να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι η μουσική θα μπορούσε να έχει συμβάλει στην ανάπτυξη και συντήρηση εκτεταμένων κοινωνικών δικτύων, και με τον τρόπο αυτό να διευκολύνει την δημογραφική και εδαφική εξάπλωση του ΑΣΑ.

Ο Morley (2009) αναφέρει μια ενδιαφέρουσα περίπτωση. Συγκεκριμένα, ένα σύνολο από έξι οστά μαμούθ, από διαφορετικά μέρη του σώματος βρέθηκαν συνάφεια σε συνάφεια με δύο μπαγκέτες (beaters) και rattles (κρόταλα) από χαυλιόδοντα μαμούθ. Τα ευρήματα προέρχονται από το Mezín της Ουκρανίας και χρονολογούνται περίπου στις 20.000 χρόνια π.π. Το σύνολο των έξι οστών παρουσιάζει δύο ενδιαφέροντα σημεία. Πρώτον, φαίνεται ότι τα οστά έχουν πληγεί κατ' επανάληψη σκόπιμα, και δεύτερον ότι το κάθε ένα από αυτά παράγει ένα διαφορετικό ήχο από τα υπόλοιπα. Όλα τους βρέθηκαν σε μια ανοιχτή κοινοτική καλύβα, γεγονός που οδηγεί στη σκέψη ότι εάν αυτά πραγματικά ήταν ένα σύνολο κρουστών οργάνων τότε οι ήχοι απευθύνονταν στη κοινότητα. Η υπόθεση αυτή, εάν ισχύει, θα μπορούσε να υποστηρίξει την άποψη πως οι Μαγδαλήνιες κοινότητες της Ευρώπης μοιράζονταν κοινές μουσικές παραδόσεις με τις σύγχρονες τους κοινότητες των ρωσικών πεδιάδων.

Η ακουστική των σπηλαίων

Η έρευνα σχετικά με τη σύνδεση των παλαιολιθικών βραχογραφιών και της ιδιαίτερης ακουστικής των σπηλαίων, αν και εμφανίστηκε τη δεκαετία του 1950 βρίσκεται ακόμα σε αρκετά πρώιμο στάδιο. Ερευνητές από τις επιστήμες της ακουστικής και της αρχαιολογίας στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές του 1990 πρότειναν ότι τα ανεικονικά μοτίβα που βρέθηκαν μέσα σε σπήλαια, αλλά και σε βραχοσκεπές είναι τοποθετημένα σε σημεία με συγκεκριμένη ακουστική απόκριση (acoustic response) (Reznikoff and Dauvois, 1988). Άλλοι υποστήριξαν ότι οι

αναπαραστάσεις των αλόγων θα μπορούσαν να έχουν τοποθετηθεί σε σημεία όπου η ακουστική και συγκεκριμένα η αντήχηση¹³ θα έμοιαζε με τον ήχο των οπλών τους κατά τον καλπασμό (Waller, 1993). Οι ανωτέρω υποθέσεις ωστόσο είχαν σοβαρά μεθοδολογικά ζητήματα και παραλείψεις. Οι Fazenda κ.ά. (2017) βασιζόμενοι σε σύγχρονες αναλυτικές μεθόδους και τεχνολογίες πράγματι εντόπισαν μια στατιστική συσχέτιση μεταξύ των σημείων που βρίσκονται οι αναπαραστάσεις και της ιδιαίτερης ακουστικής των θέσεων αυτών.

Μια παρατήρηση που θα πρέπει να γίνει αφορά την εύρεση αυλών εντός σπηλαίων με πλούσια διακόσμηση. Πιθανόν τα σπήλαια αυτά είχαν πολύ καλή ακουστική, ή η μουσική είχε κάποια σχέση με τη ζωγραφική των παρειών, ή συμβαίνουν και τα δύο. Πάντως είναι εξ ίσου πιθανό η εύρεση αυλών εντός σπηλαίων να οφείλεται σε ταφονομικούς λόγους. Είναι δύσκολο να εξακριβωθεί εάν ολόκληρη η ομάδα «έπαιζε» μουσική ή μόνο ορισμένα μέλη της. Η Dams (1985) υποστηρίζει ότι σπήλαια με καλή ακουστική και χώρους κατάλληλους να υποδεχτούν μεγάλες ομάδες, οι οποίες μπορεί να συμμετείχαν ενεργητικά ή παθητικά στη παραγωγή μουσικής, σχετίζονται με τις βραχογραφίες (είτε όσον αφορά τα αφηρημένα σύμβολα, είτε τα απεικονιστικά).

Ο χορός

Θα ήταν λογικό να υποθέσουμε ότι εκτός από τα μουσικά όργανα που έχουν βρεθεί θα υπήρχαν και άλλα κατασκευασμένα από φθαρτά υλικά (για παράδειγμα: ξύλο, δέρμα, φυτά, κ.α.). Ακόμα και οι μεγάλοι αριθμοί οστρέων που έχουν βρεθεί θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ενδέχεται να έχουν χρησιμοποιηθεί ως μουσικά όργανα προκειμένου να κρατήσουν τον ρυθμό. Με βάση τη μελέτη εθνογραφικών παραλλήλων διαπιστώνουμε ότι πολλαπλά βραχιόλια από όστρεα φορεμένα στα πόδια ή/και στα χέρια χρησιμοποιούνται για να κρατήσουν τον ρυθμό κατά διάρκεια χορών¹⁴. Τέλος ας μην υποτιμούμε τον πιο απλό και εύκολο τρόπο να παράγει κάποιος μουσική/ρυθμό χτυπώντας τα πόδια ή/και τα χέρια (παλαμάκια). Αδύνατον να διαπιστωθεί εάν η μουσική συνοδευόταν από κάποιου είδους τραγούδι, αν και με βάση τα εθνογραφικά παράλληλα μάλλον θα έπρεπε να συμβαίνει.

---

¹³ **Αντήχηση** ορίζεται το ηχητικό αποτέλεσμα των ανακλάσεων του ήχου σε ένα χώρο, όταν η απόσταση των επιφανειών ανάκλασης είναι μικρότερη από αυτήν που θα προκαλούσε ηχώ (17 μ).

¹⁴ [Χορός από τους Βουσμάνους San](#) (link)

Η τέχνη της μουσικής συνδέεται στενά με τη τέχνη του χορού. Όσον αφορά την Παλαιολιθική Εποχή θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η μουσική θα συνοδευόταν και από «χορό», γεγονός που δεν θα μπορούσε να αφήσει αρχαιολογικά κατάλοιπα, πολύ περισσότερο αφού στις απεικονιστικές αναπαραστάσεις των σπηλαίων δεν εμφανίζονται σκηνές της καθημερινής ζωής των παλαιολιθικών κοινωνιών, εκτός από το κυνήγι. Εάν πάντως ανατρέξουμε σε εθνογραφικά παράλληλα θα διαπιστώσουμε ότι η τελετουργική μουσική συνοδεύεται από εκστατικό χορό, ο οποίος καταλήγει στην ζωγραφική απεικόνιση των οραμάτων των βουσμάνων-σαμάνων, κατά τη διάρκεια της τελετουργίας, όπως προαναφέραμε.

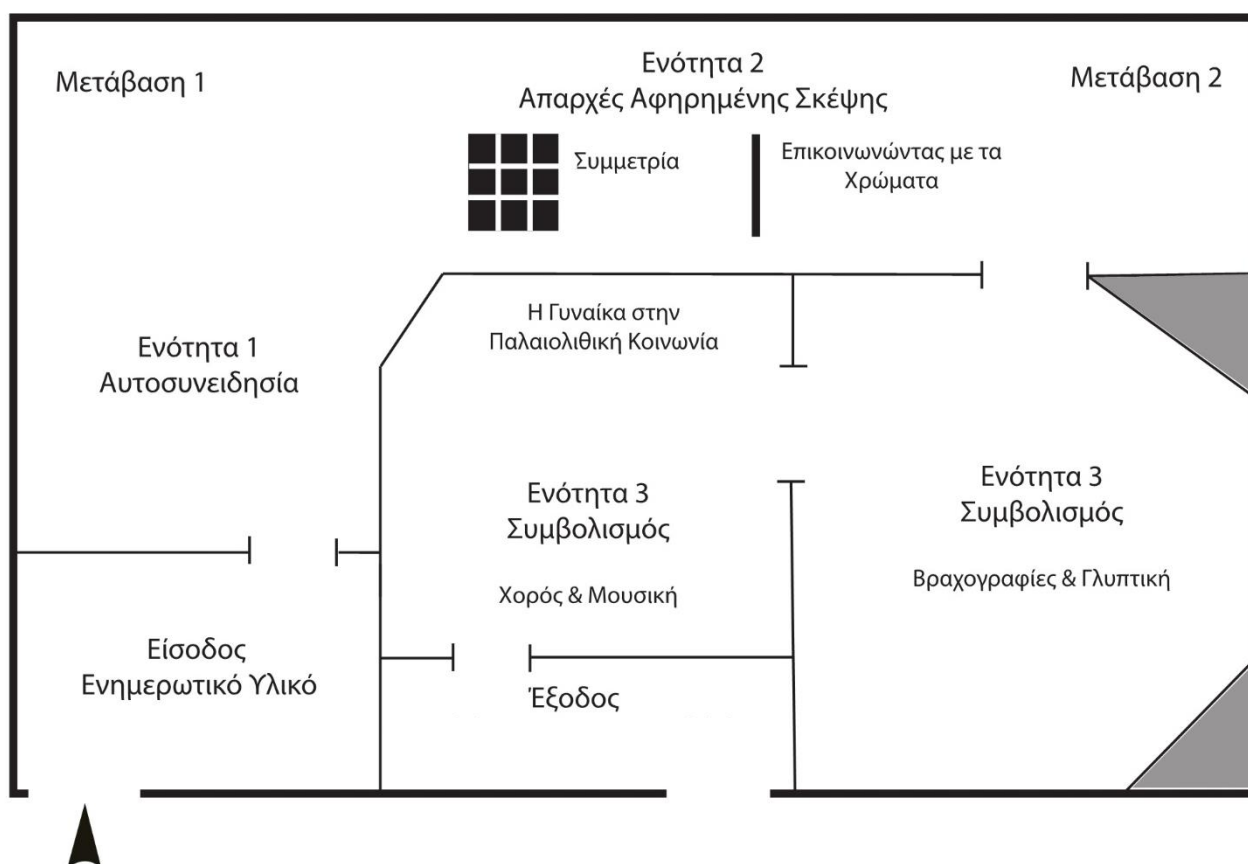
Παρουσιάσαμε εν συντομία ένα μεγάλο φάσμα θεμάτων που άπτονται της παλαιολιθικής τέχνης. Η εκθεσιακή ιδέα που θα παρουσιαστεί στην συνέχεια βασίζεται στο ανωτέρω θεωρητικό υπόβαθρο.

Εκθεσιακή Ιδέα

Εισαγωγή

Ως αφηγηματικό πλαίσιο της παρούσας εκθεσιακής ιδέας χρησιμοποιείται η διάταξη των εκθεμάτων («έργων τέχνης») με βάση τις τρεις κατηγορίες της σημειωτικής, που αντανακλούν τα αντίστοιχα επίπεδα διανοητικής ωρίμανσης και εξέλιξης του ανθρώπου, όπως αναλύθηκαν στο πρώτο μέρος.

Η περιήγηση του επισκέπτη ακολουθεί μια υποχρεωτική γραμμική πορεία, από την είσοδο έως και την έξοδο. Η πορεία ακολουθεί την εξέλιξη του χρόνου, του ανθρώπινου είδους και κυρίως των πνευματικών ικανοτήτων του, με σημεία κλειδιά τα τέχνηρα που δημιουργεί. Αναπτύσσεται σε τρεις βασικές Ενότητες οι οποίες αποτελούνται από επιμέρους υποενότητες.

Η επιλογή αυτής της πορείας θα βοηθήσει τον επισκέπτη να κατανοήσει:

α) το τεράστιο χρονικό εύρος που διατρέχει η Παλαιολιθική Εποχή,
β) τα πολλά και διαφορετικά είδη του γένους Homo που έζησαν άλλοτε ταυτόχρονα και άλλοτε όχι, κατά το διάστημα αυτό, και

γ) το πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα που απαιτήθηκε για να κατακτήσει ο άνθρωπος τις υψηλές πνευματικές ικανότητες που τον διαφοροποιούν από τα υπόλοιπα πρωτεύοντα.

Σημαντικοί σταθμοί στην πορεία της διαδρομής θα αποτελέσουν «έργα τέχνης» που χρονολογούνται από τα 2,95 εκατομμύρια χρόνια πριν έως και το τέλος της Παλαιολιθικής Εποχής, γύρω στα 10 χιλιάδες χρόνια πριν. Οι σταθμοί αυτοί ορίζουν τα βήματα εξέλιξης των ανώτερων πνευματικών λειτουργιών του Homo:

Ενότητα 1	Αυτοσυνειδησία και νοηματοδότηση αντικειμένων της φύσης
Μετάβαση 1	Μεταβατική φάση μεταξύ περ. 800-500 χιλιάδων ετών πριν από το παρόν
Ενότητα 2	Απαρχές αφηρημένης σκέψης (στοιχειώδες επίπεδο)
Μετάβαση 2	Μεταβατική φάση στις περ. 40 χιλιάδες χρόνια πριν από το παρόν
Ενότητα 3	Αφηρημένη σκέψη και ικανότητα συμβολικής απόδοσης στα τέχνηρα που δημιουργεί, με αποκορύφωμα την «πραγματική» τέχνη

Σε όποια σημεία θεωρείται απαραίτητο, γίνεται αναφορά στις περισσότερο αποδεκτές απόψεις, θεωρίες και ερμηνείες που έχουν προταθεί από την επιστημονική κοινότητα.

Το **Αντικείμενο (έκθεμα)**, ο **Λόγος**, η **Εικόνα**, το **Οπτικοακουστικό Μέσο** και η **Κατασκευή** αποτελούν τα βασικά αφηγηματικά στοιχεία των θεματικών Ενοτήτων. Τα ανωτέρω δρουν αλληλοϋποστηρικτικά με κύριο σκοπό να παρουσιάσουν, με όσο το δυνατόν πιο απλό, κατανοητό και ευχάριστο τρόπο την δυσνόητη ορολογία και τα περίπλοκα ζητήματα της επιστήμης της Αρχαιολογίας, της Ανθρωπολογίας, της Βιολογίας κλπ. Αναλυτικά:

Τα **Αντικείμενα** αφορούν κυρίως αρχαιολογικά ευρήματα, αλλά και αντικείμενα που δρουν επεξηγηματικά στα υπόλοιπα αφηγηματικά μέσα. Τα αρχαιολογικά

αντικείμενα που επιλέγουμε να εκθέσουμε είναι περιορισμένα σε αριθμό, καθώς περιορισμένος είναι γενικότερα ο αριθμός των ευρημάτων που προέρχονται από ελληνικές αρχαιολογικές θέσεις της Παλαιολιθικής Περιόδου.

Ο **Λόγος** εμφανίζεται με τη μορφή κύριων τίτλων, επεξηγηματικών κειμένων και λεξαντών αντικειμένων. Επιδιώκουμε να περιορίσουμε όσο το δυνατόν περισσότερο τα μακροσκελή υπερ-αναλυτικά κείμενα, καθώς δεν θέλουμε να κουράσουμε τον επισκέπτη με πολλές λεπτομέρειες τις οποίες δεν θα συγκρατήσει μετά το πέρας της επίσκεψής του.

Οι **Εικόνες** αποτελούνται από φωτογραφίες, χάρτες και σχεδιαστικές αναπαραστάσεις. Οι εικόνες παίζουν σημαντικό ρόλο στην αφήγησή μας καθώς βοηθούν να τονιστεί η οπτικότητα των παλαιολιθικών «έργων τέχνης» στον εκθεσιακό χώρο.

Τα **οπτικοακουστικά μέσα** αφορούν διαδραστικούς πίνακες αφής, προβολές με την χρήση προβολέα, βίντεο και ειδικά διαμορφωμένο φωτισμό και ήχο. Αντίστοιχα με τις εικόνες, τα οπτικοακουστικά μέσα βοηθούν να τονισθεί η οπτικότητα των παλαιολιθικών «έργων τέχνης» και να γίνουν πιο εύκολα κατανοητές οι διαφορετικές ερμηνείες που προτείνονται γι' αυτά από την επιστημονική κοινότητα. Σε ορισμένες περιπτώσεις χρησιμοποιούνται για να εμπλέξουν τον επισκέπτη να πάρει τη δική του θέση στην πορεία της αφηγηματικής ροής και της ερμηνείας ορισμένων εκθεμάτων. Προσπαθούμε να χρησιμοποιήσουμε με μέτρο τα τεχνολογικά μέσα. Δεν επιθυμούμε να αποτελέσουν παράγοντα εντυπωσιασμού ή απόσπασης της προσοχής από τον επισκέπτη, αντίθετα επιδιώκουμε να τα κάνουμε να λειτουργήσουν αποκλειστικά προς όφελός του. Επιπλέον, η ταπεινότητα των παλαιολιθικών ευρημάτων που δεν προσφέρονται για να ικανοποιήσουν τα αισθητικά κριτήρια του σύγχρονου επισκέπτη, επιβάλλει μεθόδους που θα αντισταθμίζουν την «αδυναμία» αυτή.

Οι **κατασκευές** αποτελούν μια σύνθεση από εικόνες, κείμενα και οπτικοακουστικά μέσα.

Είσοδος

Ο επισκέπτης πριν ξεκινήσει την περιήγησή του κάνει μία στάση στην Είσοδο, όπου ενημερώνεται σχετικά με βασικές έννοιες της Παλαιολιθικής Εποχής. Είναι γεγονός ότι το ελληνικό κοινό δεν είναι εξοικειωμένο με την απώτατη προϊστορία και οφείλουμε να του παρέχουμε τα κατάλληλα εφόδια έτσι ώστε να μπορέσει να ακολουθήσει την αφηγηματική ροή, χωρίς ιδιαίτερα κενά και ερωτήματα.

Ερωτήματα που απαντώνται στο σημείο αυτό είναι τα εξής:

1. Τι ορίζουμε ως Παλαιολιθική Εποχή;
2. Ποια είναι τα χρονολογικά όριά της;
3. Πόσα διαφορετικά είδη ανθρώπου έζησαν κατά τη διάρκεια αυτής;
4. Πού εμφανίστηκαν τα πρώτα είδη Homo;
5. Πότε και πώς εξαπλώθηκαν σε όλες τις ηπείρους;
6. Ποιες επιστήμες ασχολούνται με την Παλαιολιθική Εποχή;
7. Ποιες είναι οι θέσεις παλαιολιθικού ενδιαφέροντος στον Ελλαδικό χώρο;
8. Γιατί μας ενδιαφέρει η μελέτη της Παλαιολιθικής Εποχής;

Ενότητα 1

Το πρώτο βήμα στον μακρύ δρόμο της διανοητικής εξέλιξης του ανθρώπου φαίνεται να αποτυπώνεται σε ένα ποταμίσιο βότσαλο που φέρει χαρακτηριστικά ανθρώπινου προσώπου και βρέθηκε σε ένα σπήλαιο της Νότιας Αφρικής. Χρονολογείται στα 2,95 εκ. χρόνια πριν το παρόν και φαίνεται να έχει μεταφερθεί μέσα στο σπήλαιο από απόσταση αρκετών χιλιομέτρων. Αυτό θα αποτελέσει το κεντρικό αντικείμενο της αφηγηματικής Ενότητας 1. Το βότσαλο του Makapansgat αποτελεί ένδειξη αυτοσυνειδησίας, υποδεικνύοντας ότι εκείνος που το μετέφερε στο σπήλαιο αναγνώρισε ένα ανθρώπινο πρόσωπο σε αυτό. Το φαινόμενο αυτό χαρακτηρίζεται ως «παρειδωλία» (αναγνώριση δηλαδή προσώπων και μοτίβων πάνω σε άψυχα αντικείμενα).

Κεντρική ιδέα της Ενότητας 1 είναι η έννοια της **αυτοσυνειδησίας**. Το πρώτο δηλαδή βήμα της διανοητικής εξέλιξης του είδους μας. Η έννοια «αυτοσυνειδησία» σημαίνει την δυνατότητα αυτεπίγνωσης, δηλαδή αντίληψης του ίδιου μας του εαυτού ως ξεχωριστής οντότητας. Απτή απόδειξη της δυνατότητας αυτεπίγνωσης αποτελεί η ικανότητα του ανθρώπου, ήδη από τον 8ο μήνα της ζωής του, να αντιλαμβάνεται μέσω του ειδώλου του στον καθρέπτη τη σωματική του οντότητα και ετερότητα. Ο άνθρωπος, με εξαίρεση τον χιμπατζή και τον γορίλα, είναι το μοναδικό πρωτεύον θηλαστικό το οποίο έχει την δυνατότητα αναγνώρισης του ειδώλου του στον καθρέπτη.

Η Ενότητα 1 αναφέρεται γενικά στην περίοδο μεταξύ 2 εκατομμυρίων και περ. 800 χιλιάδων ετών πριν από το παρόν. Αυτή είναι η περίοδος στην οποία εμφανίζεται και εξελίσσεται το ανθρώπινο είδος στην Αφρικανική ήπειρο και στη συνέχεια εξαπλώνεται στην Ασία και την Ευρώπη (“Out of Africa”). Κατά το διάστημα αυτό ο άνθρωπος δραστηριοποιείται κυρίως στην ανοιχτή ύπαιθρο ψάχνοντας για νερό και τροφή, ενώ χρησιμοποιεί τα σπήλαια κυρίως για προστασία από τα καιρικά φαινόμενα. Η διατροφή του βασίζεται σε συλλογή ριζών και καρπών, αλλά και στην πτωματοφαγία-ο άνθρωπος δεν είχε ακόμα αναπτύξει το κυνήγι.

Χώρος

Αποτελείται από έναν πλατύ διάδρομο, το δάπεδο του οποίου έχει μια ελαφρά ανοδική κλίση και ο χρωματισμός του παραπέμπει στη χρωματική παλέτα της Αφρικανικής σαβάννας. Με τον τρόπο αυτό επιχειρούμε:

1. Να αποδώσουμε τις δυσκολίες που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν οι παλαιολιθικοί πρόγονοί μας για την επιβίωση τους (ανηφορική κλίση εδάφους).
2. Να καταστήσουμε σαφές ότι χρειάστηκαν πολλές χιλιάδες χρόνια για να καταφέρει ο άνθρωπος να περάσει από το στάδιο της αυτοσυνειδησίας, στο επόμενο στάδιο της απαρχής της αφηρημένης σκέψης.

Αφηγηματικά μέσα

- **Αντικείμενο**

1. Επιλέγουμε να τοποθετήσουμε στο κέντρο του χώρου, λίγο μετά την είσοδο έναν μεγάλο ολόσωμο καθρέπτη με περίτεχνη κορνίζα, έντονα φωτισμένο. Ο καθρέπτης θα «κοιτάζει» προς την είσοδο, έτσι ώστε ο επισκέπτης μόλις βγαίνει από τον προθάλαμο με το ενημερωτικό υλικό, μετά από μερικά βήματα να βρίσκεται μπροστά του.

2. Ακριβώς πίσω από τον καθρέπτη θα τοποθετηθεί σε ψηλό ολόλευκο βάθρο το μικρό βότσαλο του Makaransgat. Επιλέγουμε να το εκθέσουμε ως ένα πολύτιμο και μοναδικό έργο τέχνης, αντίστοιχο της «Αφροδίτης της Μήλου» ή ανάλογων παραδειγμάτων και για τον λόγο αυτό το τοποθετούμε στο κέντρο του χώρου.

- **Λόγος**

1. Στον καθρέπτη θα υπάρχει το υπόμνημα:

«Αυτοσυνειδησία: Ικανότητα του ανθρώπου να αναγνωρίζει τον εαυτό του και να τον αντιλαμβάνεται ως ξεχωριστή οντότητα».

2. Το αρχαιολογικό αντικείμενο θα υπομνηματίζεται ως εξής:

«Σύμφωνα με αρκετούς ερευνητές αυτή είναι η πρώτη ένδειξη «τέχνης» στην ιστορία του ανθρώπου. Πρόκειται για ένα ποταμίσιο βότσαλο που δεν έχει υποστεί καμία επεξεργασία από ανθρώπινο χέρι. Ο άνθρωπος είχε την ικανότητα (αυτοσυνειδησία) να δει σε αυτό τα δικά του χαρακτηριστικά και να το μεταφέρει από το ποτάμι στο σπήλαιο, ως ένα ξεχωριστό αντικείμενο της φύσης. Χρονολογείται στα 1.95 εκατομμύρια χρόνια πριν. Βρέθηκε μέσα στο σπήλαιο Makaran, της Ν. Αφρικής κοντά σε οστά που ανήκουν σε προγονικό είδος του ανθρώπου (Αυστραλοπίθηκο) και έχει μεταφερθεί από απόσταση 4 χιλιομέτρων. Αρκετοί είναι όμως και οι επιστήμονες που το αμφισβητούν και το θεωρούν ως ένα τυχαίο, μεμονωμένο εύρημα χωρίς κάποια ιδιαίτερη καλλιτεχνική αξία».

- **Εικόνα** (δεν υπάρχει)

- **Οπτικοακουστικό Μέσο**

1. Δίπλα στο κείμενο που θα συνοδεύει το αρχαιολογικό αντικείμενο (βότσαλο του Makaransgat) ο επισκέπτης καλείται να απαντήσει με ένα **Ναι** ή ένα **Όχι** στην ερώτηση: «Εσείς θεωρείτε ότι το βότσαλο του Makaransgat έχει όντως ‘καλλιτεχνική αξία’ ;»

Μόλις διαλέξει την απάντησή του, θα εμφανίζεται ένα ραβδόγραμμα με τα ποσοστά υπέρ του Ναι και υπέρ του Όχι σύμφωνα με όλες τις επιλογές των επισκεπτών που έχουν προηγηθεί, αλλά και τη δική του.

Αυτή η «ψηφοφορία» θα έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς ο επισκέπτης καλείται να μπει ο ίδιος στην θέση του πρώιμου ανθρωπίδη, να αφήσει την σκέψη του ελεύθερη και να αποφασίσει εν τέλει ο ίδιος για την «καλλιτεχνική» ή όχι αξία του μικρού κοκκινωπού βότσαλου.

2. Καθ’ όλη τη διάρκεια περιήγησης του επισκέπτη στην Ενότητα 1, ακούγονται σε χαμηλή ένταση ήχοι της Αφρικανικής υπαίθρου (ήχοι ζώων, κελάηδισμα πτηνών, θρόισμα φύλλων, κ.α.).

Με αυτό τον τρόπο θέλουμε να εντάξουμε τον επισκέπτη μέσα σε ένα πλαίσιο υπαίθρου με παρόμοιους ήχους που πιθανότατα θα άκουγαν και οι παλαιολιθικοί άνθρωποι κατά την διάρκεια της άσκησης των δραστηριοτήτων τους τις πρωινές ώρες, αλλά και κατά την διάρκεια της νύχτας.

(Ενδεικτικά άκου: <https://www.youtube.com/watch?v=4WARBndrZSw>).

- **Κατασκευή** (δεν υπάρχει)

Μετάβαση

Είναι προφανές ότι η εξέλιξη των διανοητικών ικανοτήτων του ανθρώπου δεν συνέβη ξαφνικά από την μια ημέρα στην επόμενη, ούτε είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε πότε και τί ακριβώς συνέβη ώστε ο άνθρωπος να περάσει από το πρώιμο στάδιο της αυτοσυνειδησίας στο επόμενο. Ως εκ τούτου η μετάβαση από την Ενότητα 1 στην Ενότητα 2 δεν θα πρέπει να είναι απότομη, ούτε ξεκάθαρη. Οι ερευνητές ωστόσο, έχουν προτείνει αρκετές θεωρίες που θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν το τι μπορεί να συνέβη κατά την μεταβατική αυτή φάση. Στο σημείο αυτό παρουσιάζουμε τις περισσότερο αποδεκτές ερμηνείες και θεωρίες από την επιστημονική κοινότητα.

Χώρος

Τοποθετούμε την χρονική και διανοητική μετάβαση στο τέλος της Ενότητας 1, στο σημείο ακριβώς που δημιουργείται γωνία και ο επισκέπτης στρίβει για να συνεχίσει την πορεία του, παρομοιάζοντας την στροφή της διαδρομής με την διανοητική εξέλιξη.

Αφηγηματικά μέσα

- **Αντικείμενο** (δεν υπάρχει)
- **Λόγος**

Επάνω στους τοίχους και στο πάτωμα προβάλλονται λέξεις-κλειδιά, σχετικές με τις επιστημονικές θεωρίες που έχουν προταθεί όσον αφορά το σημαντικό βήμα της ανάπτυξης του εγκεφάλου. Με τον τρόπο αυτό ο επισκέπτης μπορεί να αφομοιώσει καλύτερα τις θεωρίες που ακούει ταυτόχρονα μέσω του οπτικοακουστικού μέσου.

Οι λέξεις αυτές είναι: Φωτιά, Μαγείρεμα Τροφής, Κοινωνικοί δεσμοί, Κλιματική Αλλαγή. Παράλληλα με τις λέξεις προβάλλεται και το σύμβολο του λατινικού ερωτηματικού (?) έτσι ώστε να είναι σαφές ότι όλα τα παραπάνω είναι απλώς ερμηνείες βασισμένες σε ευρήματα.

- **Εικόνα**

Στη γωνία αυτή βρίσκεται κολλημένο επάνω στον τοίχο μεγάλο χαρτί με το γνωστό σχέδιο της εξέλιξης του ανθρώπου (σε φυσικό

μέγεθος), η εικόνα του οποίου είναι αρκετά θολή (blur). Το εφέ αυτό παραπέμπει στην λιγοστή γνώση που έχει η επιστημονική κοινότητα σχετικά με το τι μπορεί να συνέβη κατά την μεγάλη χρονική διάρκεια, μεταξύ c. 800 και 500 χιλιάδων ετών πριν από το παρόν και ο ανθρώπινος εγκέφαλος φαίνεται να μεγάλωσε (encephalization).

- **Οπτικοακουστικό Μέσο**

Στην εικόνα και συγκεκριμένα στο σημείο μεταξύ του 2^{ου} και του 3^{ου} ανθρωπίδη (από αριστερά) (στο σημείο δηλαδή της μετάβασης από το πρώιμο στάδιο της αυτοσυνειδησίας, στις απαρχές του συμβολισμού κατά το οποίο ο Homo ξεκινά να χρησιμοποιεί νέου τύπου εργαλεία) βρίσκονται ακουστικά, στα οποία ακούγονται εν συντομία οι βασικές θεωρίες σχετικά με την ανάπτυξη του εγκεφάλου.

- **Κατασκευή (δεν υπάρχει)**

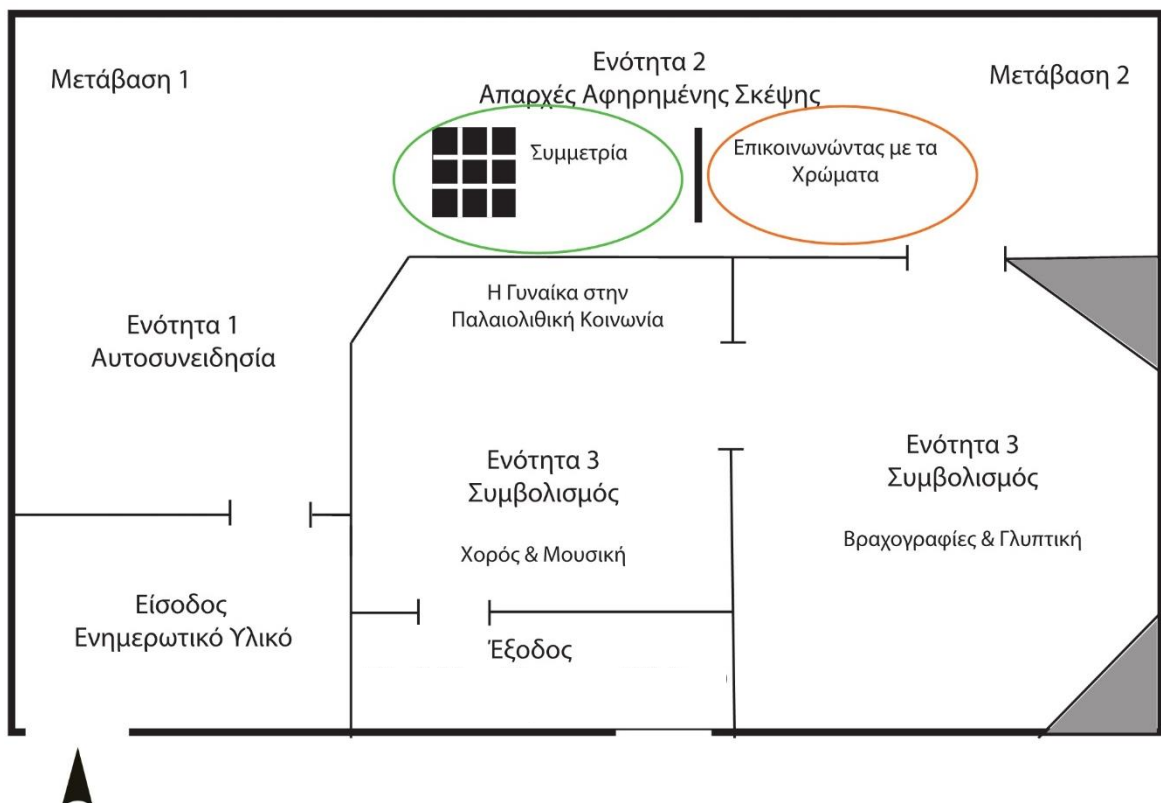
Ενότητα 2

Για πολλούς ερευνητές η κατασκευή εξεζητημένων εργαλείων (i.e. συμμετρικοί χειροπελέκεις) προϋποθέτει την ικανότητα του δημιουργού για αφηρημένη σκέψη και αντίληψη. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με αρκετούς ερευνητές ο λιθοξόος των 500 χιλιάδων ετών πριν το παρόν είχε στο μυαλό του μια προκαθορισμένη εικόνα του τελικού προϊόντος πριν ακόμη ξεκινήσει να κατασκευάζει το εργαλείο του. Αυτή η ικανότητα δεν ήταν αναγκαία για την κατασκευή των πρώτων, απλοϊκών εργαλείων που κατασκεύασε ποτέ ο άνθρωπος (κοπτικά εργαλεία της ολδόβιας τεχνολογίας), αλλά ήταν απαραίτητη για την κατασκευή των αχλαίων εργαλείων και κυρίως των συμμετρικών χειροπελέκων (Wynn, 2002). Η κατασκευή ενός τέτοιου εργαλείου εξέπεμπε το μήνυμα ότι ο λιθοξόος είχε μια ιδιαίτερη ικανότητα ή/και ένα ιδιαίτερο

κοινωνικό *status*. Σε έναν κόσμο όπου λείπει η ομιλία/γλώσσα, οποιαδήποτε σημαντική πληροφορία και οποιοδήποτε σήμα που αυτή μεταφέρει, εκπέμπεται μέσω οπτικών παραστάσεων (visual display). Αντίστοιχο «μέσο» μετάδοσης ενός μηνύματος είναι και το χρώμα. Ενδείξεις που μαρτυρούν την χρήση χρωστικών ουσιών, όπως η ώχρα, ο αιματίτης και τα οξείδια του μαγγανίου έχουν βρεθεί σε συνάφεια με αρχαιολογικά ευρήματα και χρονολογούνται ήδη από τις 300 χιλιάδες χρόνια πριν το παρόν. Κεντρική ιδέα της Ενότητας 2 είναι τα **πρώτα βήματα της ικανότητας συμβολισμού**.

Χώρος

Η Ενότητα 2 αποτελείται από δύο χώρους. Ο πρώτος χώρος (1) στον οποίο θα βρεθεί ο επισκέπτης χαρακτηρίζεται από την έντονη **συμμετρία**, τόσο αρχιτεκτονικά, όσο και αισθητικά. Στον δεύτερο χώρο (2) κύριο χαρακτηριστικό είναι το **χρώμα**.

- **Αντικείμενο**

9 χειροπελέκεις (προερχόμενοι τόσο από ελληνικές, όσο και από θέσεις του εξωτερικού) βρίσκονται τοποθετημένοι στο κέντρο του χώρου επάνω σε ξεχωριστά βάθρα, ίδιου τύπου και εκτίθενται περισσότερο ως έργα τέχνης, παρά ως αρχαιολογικά ευρήματα. Τα βάθρα είναι στημένα ανά τριάδες, δημιουργώντας μια οπτική συμμετρία. Ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα, με αυτό τον τρόπο να τους δει από όλες τις πλευρές και όλες τις γωνίες, με σκοπό να μπορέσει να αντιληφθεί τη συμμετρία τους.

- **Κατασκευή**

1. Στον Τοίχο 1 βρίσκεται κολλημένη η εικόνα του μισού τμήματος ενός χειροπέλεκυ. Στο σημείο τομής (βλ. διακεκομμένη κόκκινη γραμμή) έχει

τοποθετηθεί κάθετα στον τοίχο κομμάτι διάφανου plexiglass επάνω στο οποίο βρίσκεται κολλημένη η εικόνα του άλλου μισού μέρους του χειροπέλεκυ (η φωτογραφία αυτή είναι ημιδιάφανη). Το plexiglass είναι περιστρεφόμενο προς τα δεξιά και τα αριστερά. Με αυτό το τρόπο ο επισκέπτης μπορεί στρέφοντας το

plexiglass προς τα αριστερά να αντιληφθεί την σχεδόν άρτια συμμετρία του εργαλείου, καθώς η μια πλευρά θα εφάπτεται της άλλης. Ενώ στρέφοντας το plexiglass προς τα δεξιά εμφανίζεται η εικόνα ολόκληρης της όψης του εργαλείου.

2. Στον Τοίχο 3 στοχεύουμε να καταστήσουμε κατανοητό στον επισκέπτη ότι η κατασκευή ενός χειροπέλεκυ είναι μια πιο πολύπλοκη πνευματική διαδικασία σε σχέση με την κατασκευή των απλών εργαλείων της προηγούμενης φάσης (ολδόβια τεχνολογία). Το γεγονός αυτό αποτυπώνεται στη διέγερση περισσότερων περιοχών του εγκεφαλικού φλοιού στις Τομογραφίες Εκπομπής Ποζιτρονίων (PET), όπως παρουσιάζονται στην εγκατάσταση του Τοίχου 3.

Επιπλέον, επιδιώκουμε να δείξουμε ότι τόσο για την λάξευση των ολδόβιων, όσο για την λάξευση των αχελαιών εργαλείων (δηλ. χειροπελέκεις) τα νευρικά κυκλώματα τα οποία υποστηρίζουν την λάξευση εργαλείων επικαλύπτονται με περιοχές του φλοιού του εγκεφάλου που σχετίζονται με τη γλώσσα, την κατ' εξοχήν έκφραση συμβολισμού (Stout *et al.*, 2008). Αυτό αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι οι δύο αυτές συμπεριφορικές όψεις (κατασκευή εργαλείων & γλώσσα) πιθανότατα μοιράζονται μια κοινή, θεμελιώδη και εγγενή ανθρώπινη ικανότητα για σύνθετες και στοχευμένες δράσεις και είναι πιθανό να εξελίχθηκαν αλληλοενισχυόμενες (Stout *et al.*, 2008).

Η εγκατάσταση αποτελείται από 2 οθόνες και δύο προθήκες. Η μια οθόνη προβάλλει μια ταινία μικρού μήκους (περίπου 2 λεπτών) με πρωταγωνιστή έναν σύγχρονο λιθοξόο να κατασκευάζει εργαλεία της ολδόβιας τεχνολογίας (τον πρώτο δηλαδή και πιο απλοϊκό τύπο εργαλείου που κατασκεύασε ποτέ ο άνθρωπος). Επάνω από την οθόνη αυτή υπάρχει προθήκη μέσα στην οποία βρίσκεται η ρέπλικα ενός ανθρώπινου εγκεφάλου. Επάνω στον εγκέφαλο φωτίζονται οι περιοχές που, σύμφωνα με την επιστημονική έρευνα, διεγείρονται κατά την διαδικασία λάξευσης των ολδόβιων εργαλείων. Η δεύτερη οθόνη παρουσιάζει και πάλι μια ταινία λίγων λεπτών, με πρωταγωνιστή έναν σύγχρονο λιθοξόο να κατασκευάζει χειροπέλεκο της αχελαιάς περιόδου. Επάνω από την οθόνη, τοποθετείται η δεύτερη προθήκη, η οποία περιέχει μια ρέπλικα ενός ανθρώπινου εγκεφάλου. Και πάλι φωτίζονται οι περιοχές του εγκεφάλου που διεγείρονται κατά την κατασκευή αυτού του τύπου εργαλείου. Με αυτό τον τρόπο δηλώνεται ξεκάθαρα ότι η διαδικασία λάξευσης των εργαλείων της αχελαιάς περιόδου ήταν πιο απαιτητική σε σχέση με αυτή της ολδόβιας, όσον αφορά την εγκεφαλική λειτουργία.

- **Λόγος**

Δίπλα στην κατασκευή με το plexiglass βρίσκεται κείμενο σχετικά με την ιδιαίτερη σημασία της έννοιας της συμμετρίας, όπως αυτή αποτυπώνεται πρώτη φορά σε αυτό τον τύπο εργαλείου. Όπως και στις προηγούμενες περιπτώσεις μας ενδιαφέρει να παρουσιάσουμε τις πιο γνωστές και αποδεκτές θεωρίες:

«Σε ορισμένες περιπτώσεις, αν όχι πάντα, η λάξευση ενός τέτοιου τύπου εργαλείου (δηλ. χειροπέλεκυ), με την αξιοσημείωτη συμμετρία, εξέπεμπε το μήνυμα στην υπόλοιπη ομάδα ότι ο λιθοξόος είχε μια ιδιαίτερη ικανότητα ή/και ένα ιδιαίτερο κοινωνικό status».

«Σύμφωνα με ορισμένους επιστήμονες οι καλά λαξευμένοι χειροπελέκες είναι πιθανό να βοηθούσαν στην επιλογή συντρόφων, εκπέμποντας μηνύματα ότι ο λιθοξόος διαθέτει ικανότητα προσχεδιασμού, δεξιοτεχνία, αισθητική και είναι ικανός να εξασφαλίσει τους απαραίτητους πόρους».

«Όπως έχει αποδείξει η επιστήμη της ψυχολογίας όσο και της νευροψυχολογίας η συμμετρία βοηθά να γίνουν κατανοητά έργα που μεταδίδουν μηνύματα μέσω οπτικής αντίληψης».

Τα ανωτέρω μικρά κείμενα θα κολληθούν επάνω στον τοίχο και θα είναι γραμμένα σε μεγάλη γραμματοσειρά, έτσι ώστε να προκαλούν τον επισκέπτη να τα διαβάσει.

- **Εικόνα**

Στον Τοίχο 1 ανάμεσα στα τρία συνοπτικά κείμενα τα οποία μιλούν για την συμμετρία των χειροπελέκων, βρίσκονται τοιχοκολλημένες εικόνες από γνωστά παραδείγματα χειροπελέκων με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (απολιθώματα, μεγάλο μέγεθος).

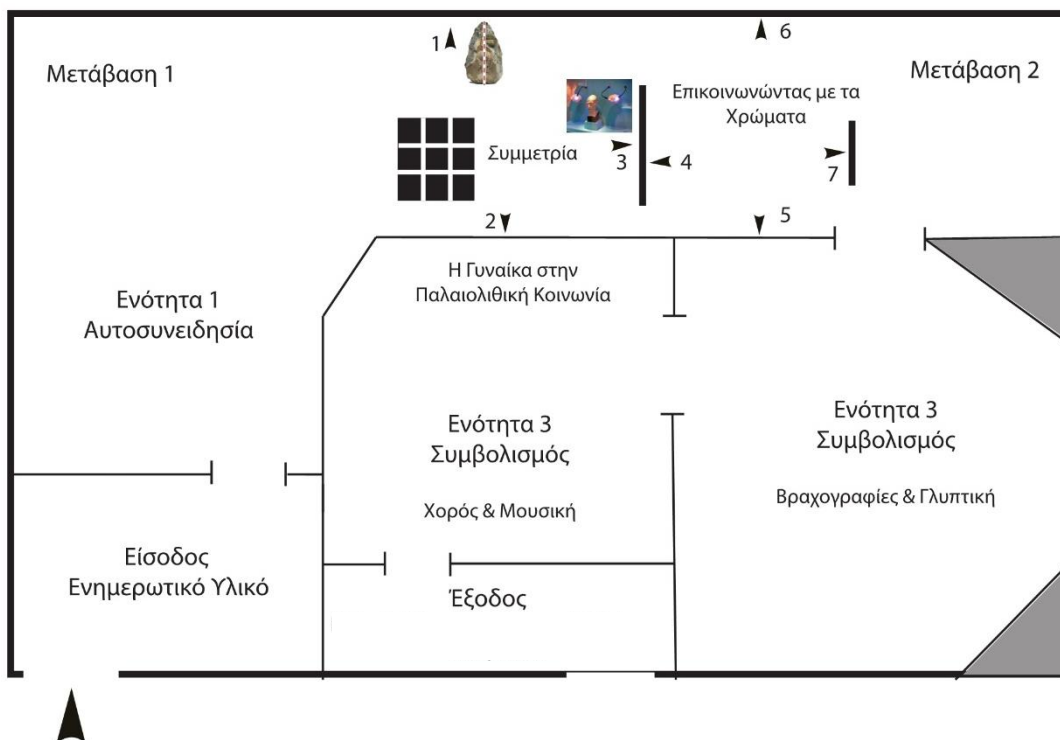

- **Οπτικοακουστικό Μέσο**

1. Τα δύο μικρή διάρκειας βίντεο της κατασκευής 2 προβάλλουν δύο σύγχρονους λιθοξόους να κατασκευάζουν εργαλεία της παλαιολιθικής εποχής. Ο ένας λαξεύει εργαλεία της πρώιμης φάσης της Παλαιολιθικής, τα λεγόμενα Ολδόβια εργαλεία (απλά εργαλεία τεμαχισμού) και ο άλλος λαξεύει εργαλεία και συγκεκριμένα χειροπελέκεις, της επόμενης φάσης (της λεγόμενης Αχελαιάς).

Ενδεικτικά βλ.: <https://www.youtube.com/watch?v=SrvPOkMs4U4&t=238s>

2. Στον Τοίχο 2 βρίσκεται οθόνη στην οποία προβάλλεται μια ταινία μικρού μήκους (ντοκιμαντέρ 3-4 λεπτών). Κατά την διάρκεια αυτού ο επισκέπτης πληροφορείται για θέματα που αφορούν τον χρόνο εμφάνισης αυτού του τύπου εργαλείου, την πολιτισμική παράδοση στην οποία ανήκει, τις περιοχές εμφάνισης του και τα είδη Homo που το χρησιμοποίησαν. Κατά την διάρκεια της αφήγησης προβάλλεται και οπτικό υλικό (π.χ. χειροπελέκεις που έχουν βρεθεί σε διάφορες αρχαιολογικές θέσεις της Ευρώπης, της Αφρικής και της Ευρασίας).

Χώρος 2. Επικοινωνώντας με τα χρώματα

Homo neanderthalensis & Homo sapiens

Όπως έχει υποστηριχθεί οι ώχρες και οι άλλες χρωστικές ουσίες μπορεί να χρησιμοποιηθούν για πρακτικούς σκοπούς (Keeley, 1980; Bahn and Vertut, 1988; Wadley, 2005) ή για τη διεκπεραίωση τελετουργικών πράξεων (Knight, Power και Watts, 1995; Watts, 2002) από τους παλαιολιθικούς ανθρώπους. Κατά τη Μέση Παλαιολιθική Εποχή (neanderthal) η χρήση χρωστικών ουσιών είναι καλά τεκμηριωμένη, αν και εμφανίζεται περιστασιακά σε αρχαιολογικές θέσεις της Ευρώπης και αφορά ηλικίες μεταξύ 60 και 40 χιλιάδων ετών πριν από το παρόν. Σε κάθε περίπτωση ευρεία χρήση της ώχρας και των σχετιζόμενων με αυτή συμπεριφορικών πρακτικών παρατηρείται στην Ευρώπη με την εμφάνιση του *Homo sapiens*. Με παράλληλη χρήση και άλλων χρωστικών (π.χ. οξειδία του μαγγανίου για το μαύρο χρώμα, καολίνη για το λευκό κλπ) έχει συνδεθεί με τις βραχογραφίες στις παρειές των σπηλαίων και των βραχοσκεπών, που χρονολογούνται στην Ανώτερη Παλαιολιθική. Από τα παλαιότερα παραδείγματα χρήσης ώχρας από του *sapiens* αποτελεί το σπήλαιο Blombos στην Αφρική, όπου έχουν βρεθεί περίπου 8000 τεμάχια ώχρας σε στρώματα που χρονολογούνται στα 143 – 70 χιλιάδες χρόνια πριν από το παρόν (Henshilwood *et al.*, 2001) και το σπήλαιο Sibudu της Νότιας Αφρικής, όπου έχουν βρεθεί 9000 κομμάτια σε στρώματα χρονολογημένα στις ~60 χιλιάδων χρόνια (Hodgskiss, 2012).

Αφηγηματικά μέσα

- **Αντικείμενο**

Αρχαιολογικά ευρήματα όπως ακανόνιστα κομμάτια αιματίτη, καθώς και παλέτες/τριβεία με ίχνη κόκκινου χρώματος που έχουν βρεθεί σε ελληνικές παλαιολιθικές θέσεις αποτελούν τα εκτιθέμενα αντικείμενα της παρούσας ενότητας.

- **Κατασκευή**

Τα αρχαιολογικά αντικείμενα είναι τοποθετημένα μέσα εντοιχισμένες προθήκες στους τοίχους 5 και 6. Οι προθήκες αυτές έχουν δυνατότητα θέασης μόνο από μια πλευρά και βρίσκονται σε ύψος περίπου ενάμιση μέτρου από το δάπεδο,

έτσι ώστε να μπορούν εύκολα να τις προσεγγίσουν τα παιδιά, τα ΑΜΕΑ και ο μέσος επισκέπτης.

- **Λόγος**

Ο Χώρος 2 της Ενότητας 2 έχει ως κύριους πρωταγωνιστές δύο ανθρωπίδες: τον *Homo neanderthalensis* και τον *Homo sapiens*, οι οποίοι συνυπήρξαν στην Ευρώπη για αρκετές χιλιάδες χρόνια. Σύμφωνα με τις αρχαιολογικές μαρτυρίες και τα δύο αυτά είδη ανθρώπου χρησιμοποιούσαν χρωστικές ουσίες για τον χρωματισμό του προσώπου, του σώματος, των ενδυμάτων τους, κλπ. Επιλέγουμε συνεπώς να αφιερώσουμε τον Τοίχο 5 στον *Homo neanderthalensis* και τον ακριβώς απέναντι Τοίχο 6 στον *Homo sapiens*. Με αυτό τον τρόπο καθίσταται πιο εύκολο στον επισκέπτη να αντιληφθεί τις διαφορές και τις ομοιότητες ανάμεσα στα δύο είδη ως προς την χρήση των χρωμάτων. Στον Τοίχο 5 τοποθετείται ένα χρονολόγιο (timeline) με τους πιο σημαντικούς σταθμούς-ευρήματα που αφορούν τον neanderthal και στον Τοίχο 6, ένα αντίστοιχο χρονολόγιο για τον *Homo sapiens*. Σκοπός μας είναι να γίνει εύκολα αντιληπτό ότι:

1. Οι sapiens ξεκίνησαν αρκετές χιλιάδες χρόνια πριν από τους neanderthal να χρησιμοποιούν χρωστικές ύλες.

2. Ο κατεξοχήν τρόπος χρήσης των χρωστικών υλών από τους sapiens ήταν για συμβολικούς σκοπούς (ταφές, διακόσμηση παρειών σπηλαίων) σε αντίθεση με τους neanderthal που φαίνεται να τις χρησιμοποιούσαν σε μικρότερο βαθμό και όχι ιδιαίτερα για συμβολικούς λόγους.

- **Εικόνα**

Τα χρονολόγια των τοίχων 5 και 6 αποτελούν τις εικόνες του παρόντος χώρου. Οι τοίχοι πάνω στους οποίους είναι κολλημένα, είναι χρωματισμένοι σε ένα σκούρο γκρι χρώμα, με σκοπό να υπερτονίζονται τα έντονα χρώματα, τα οποία προβάλλονται μέσω του οπτικοακουστικό μέσου και αποτελούν τον κύριο πρωταγωνιστή αυτής της υποενότητας. Τα συνοπτικά κείμενα είναι γραμμένα σε γραμματοσειρά μεσαίου μεγέθους και λευκού

χρώματος. Σε σχεδόν κάθε στάση του χρονολογίου βρίσκεται και μια εικόνα που επιτελεί επεξηγηματικό ρόλο στο κείμενο.

- **Οπτικοακουστικό Μέσο**

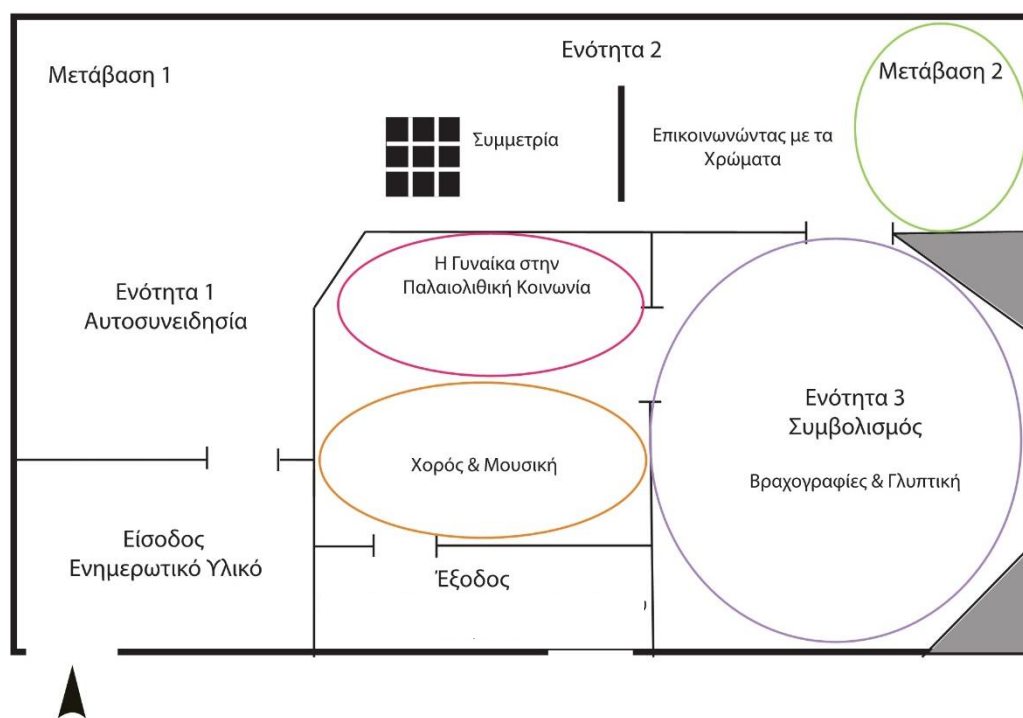
1. Στον Τοίχο 4 γίνεται προβολή εικόνων (οι οποίες εναλλάσσονται) από σύγχρονους ανθρώπους που ανήκουν είτε στον δυτικό κόσμο, είτε προέρχονται από φυλές ιθαγενών από διάφορα μέρη του κόσμου (Αφρική, Αμαζόνιος, Αυστραλία, κλπ) και ως κοινό χαρακτηριστικό τους έχουν τον χρωματισμό του προσώπου ή και του σώματός τους. Με τον τρόπο αυτό θέλουμε να κάνουμε εύκολα κατανοητό στον επισκέπτη ότι ανέκαθεν (από την Παλαιολιθική Εποχή έως και σήμερα) η χρήση χρωστικών ουσιών για τον χρωματισμό του προσώπου και του σώματος είναι ένα ισχυρό μέσο μετάδοσης πληροφοριών, που μέσα του κρύβει την ικανότητα για αφηρημένη σκέψη και συμβολισμό. Η πρακτική αυτή αποτελεί ουσιαστικά έναν κοινό κώδικα επικοινωνίας μεταξύ μικρότερων ή μεγαλύτερων ομάδων.
2. Το σημείο 7 αποτελεί το σημείο όπου γίνεται η σύγκριση των λειτουργιών του εγκεφάλου του ανθρώπου του neanderthal και του Ανατομικά Σύγχρονου Ανθρώπου (*Homo sapiens*). Μέσω της εγκατάστασης αυτής, με οπτικό και ηχητικό υλικό, θα δοθούν απαντήσεις ως προς τον διαφορετικό βαθμό και τρόπο χρήσης των χρωμάτων, από δύο είδη ανθρώπου που συνυπήρξαν για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα στον ίδιο γεωγραφικό χώρο (Ευρώπη). Κύρια διαφορά είναι η «ενισχυμένη λειτουργική μνήμη» που χαρακτηρίζει τον sapiens σε σχέση με τον neanderthal και έχει ως αποτέλεσμα την ιδιαίτερη ικανότητα του sapiens για αφηρημένη σκέψη και πλήρη συμβολισμό.

Ενότητα 3

Η μετάβαση από την Ενότητα 2 στην Ενότητα 3 δεν είναι σαφής και αυστηρά οριοθετημένη, καθώς οι συνθήκες και η ακριβής χρονολογία της μετάβασης του ανθρώπου από το στάδιο της απαρχής του συμβολισμού και αφηρημένης σκέψης στο στάδιο του πλήρους συμβολισμού, όπως ακριβώς τον γνωρίζουμε σήμερα δεν συνέβη ξαφνικά, αλλά έγινε σταδιακά μέσα στις χιλιάδες των ετών. Κύριος πρωταγωνιστής της Ενότητας 3 είναι ο *Homo sapiens*.

Χώρος

Η Ενότητα 3 αποτελείται από τέσσερις υποενότητες (χώρους). Ο Χώρος 1 αποτελεί ουσιαστικά την **μετάβαση** από την Ενότητα 2 στην Ενότητα 3. Ο Χώρος 2, θα είναι διαμορφωμένος έτσι ώστε να θυμίζει το εσωτερικό ενός σπηλαίου και είναι αφιερωμένος στην τέχνη των σπηλαίων. Ο Χώρος 3 αφορά την παρουσίαση της θέσης της γυναίκας κατά την διάρκεια της Μέσης και Ανώτερης κυρίως Παλαιολιθικής Εποχής. Τέλος, ο Χώρος 4 θα περιέχει πληροφορίες σχετικά με τη τέχνη της μουσικής και του χορού.

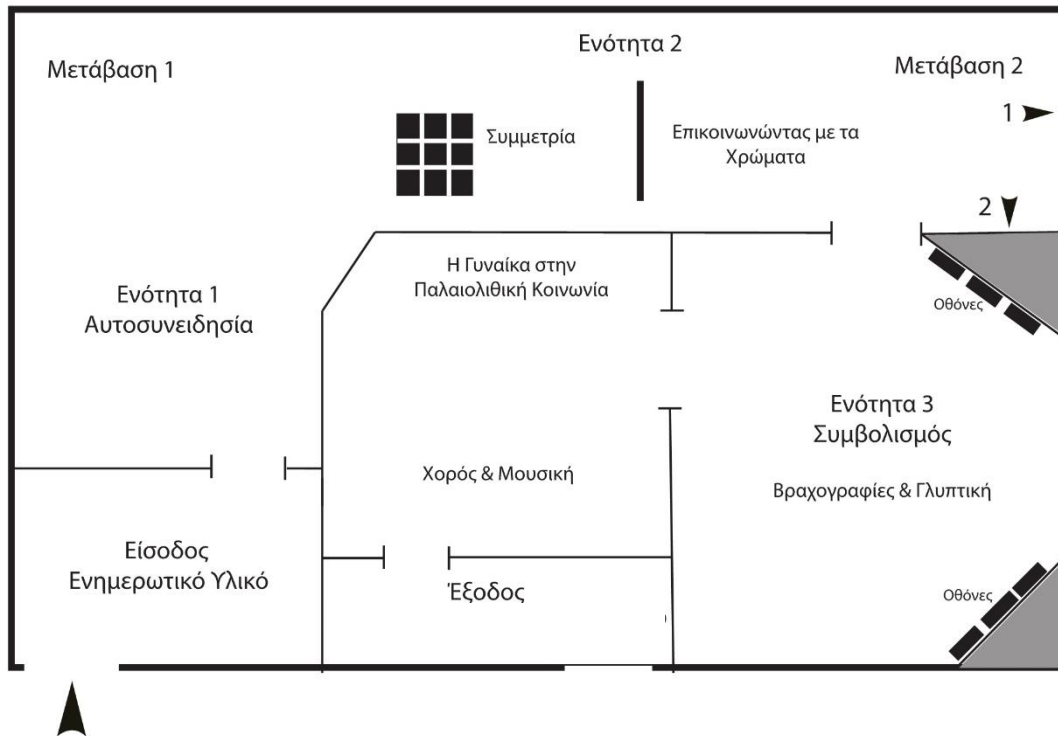

Χώρος 1 – Κοσμήματα και Πρώτη ένδειξη πλήρους συμβολισμού

Neanderthal και *Homo sapiens*

- Τα κοσμήματα εκπέμπουν στα μέλη της κοινωνικής ομάδας πληροφορίες σχετικές με την θέση των χρηστών στην ομάδα. Για παράδειγμα, στη σύγχρονη κοινωνία τα κοσμήματα που φοράει κάποιος στέλνουν μηνύματα σχετικά με την ηλικία, την εθνότητα, την οικονομική ή/και την οικογενειακή του κατάσταση κλπ (Rossano, 2010). Αναμφίβολα σηματοδοτούν την πρώτη μορφή υλικών αντικειμένων που χρησιμοποιήθηκαν ως μέσα μετάδοσης πληροφοριών στο πλαίσιο ενός ευρέος συμβολικού συστήματος.
- Η ικανότητα πλήρους συμβολισμού εμφανίζεται γύρω στα 40.000 χρόνια πριν από το παρόν (*Homo sapiens*), επιβεβαιώνοντας την άποψη ότι η χρήση συμβόλων είναι ιδιαίτερα απαιτητική εγκεφαλική/γνωσιακή λειτουργία. Οι Wynn και Coolidge (2007) υποστηρίζουν ότι η ενδυνάμωση της λειτουργικής μνήμης ήταν θεμελιώδης προϋπόθεση για την εξέλιξη του μοναδικού φαινομένου της ανθρώπινης γνωσιακής ικανότητας, της ικανότητας του πλήρους συμβολισμού συμπεριλαμβανομένης, καθώς είναι δύσκολο να υποστηριχθούν τόσο σύνθετα συστήματα συμβόλων (π.χ. γλώσσα). Πολλοί ερευνητές θεωρούν ότι η κοινωνική πίεση ήταν ο καθοριστικός παράγοντας (Alexander, 1989; Geary, 2005; Dunbar, 2007; Powell, Shennan and Thomas, 2009). Θεωρείται δηλαδή ότι η ολοένα πιο σύνθετη δομή κοινωνικής οργάνωσης του *Homo sapiens* ώθησε προς την κατεύθυνση ανάπτυξης εγκεφαλικών λειτουργιών. Την πρώτη ένδειξη αφηρημένης σκέψης, φαντασίας και συμβολισμού αποτελεί το ειδώλιο του ανθρώπου-λιοντάρι (lion-man), καθώς τέτοιο πλάσμα δεν απαντάται στη φύση.

Αφηγηματικά Μέσα

- **Αντικείμενο**

Αρχαιολογικά ευρήματα (κοσμήματα και παλέτες) από ελληνικές θέσεις της Ανώτερης Παλαιολιθικής Εποχής.

- **Κατασκευή**

1. Ο Τοίχος 2 είναι αφιερωμένος στην ικανότητα του ανθρώπου για πλήρη συμβολισμό. Στο σημείο αυτό βρίσκεται ένα βάθρο με τρία σκαλοπάτια. Κάθε σκαλοπάτι συμβολίζει και ένα βήμα του ανθρώπου έως την κατάκτηση της ικανότητας για συμβολισμό, αφηρημένη σκέψη και φαντασία. Επάνω στο βάθρο έχει στηθεί η εξής εγκατάσταση. Στον τοίχο

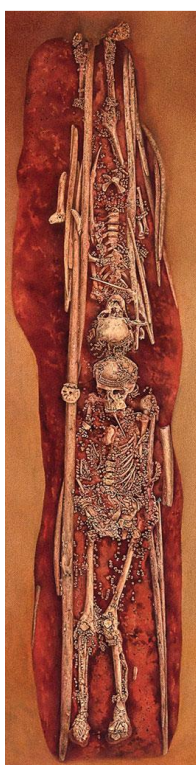
αναγράφεται με μεγάλη και έντονη γραφή η λέξη «**Συμβολισμός**». Με τον τρόπο αυτό το συγκεκριμένο σημείο και η λέξη δεσπόζουν στον χώρο. Στο πλάι υπάρχει επεξηγηματικό κείμενο και τρισδιάστατη απεικόνιση του ειδώλιου του ανθρώπου-λιοντάρι.

2. Τα αρχαιολογικά αντικείμενα είναι τοποθετημένα μέσα εντοιχισμένες προθήκες. Οι προθήκες αυτές έχουν δυνατότητα θέασης μόνο από μια πλευρά και βρίσκονται σε ύψος περίπου ενάμιση μέτρου από το δάπεδο, έτσι ώστε να μπορούν εύκολα να τις προσεγγίσουν τα παιδιά, τα ΑΜΕΑ και ο μέσος επισκέπτης.

- **Λόγος**

Το κείμενο της εγκατάστασης που αφορά στον συμβολισμό είναι το εξής:

«Η κατάκτηση της ικανότητας του πλήρους συμβολισμού προϋποθέτει ιδιαίτερες γνωσιακές ικανότητες, κυρίως ανεπτυγμένη λειτουργική μνήμη, επομένως ανάλογη αύξηση του μεγέθους του εγκεφάλου. Η ικανότητα πλήρους συμβολισμού εμφανίζεται γύρω στα 40.000 χρόνια πριν από το παρόν (*Homo sapiens*)

επιβεβαιώνοντας την άποψη ότι η χρήση συμβόλων είναι μια ιδιαίτερα απαιτητική γνωσιακή λειτουργία. Η σύνθετη δομή **κοινωνικής οργάνωσης** του *Homo sapiens* φαίνεται να ώθησε προς την κατεύθυνση ανάπτυξης εγκεφαλικών λειτουργιών».

«Η πρώτη αποδεδειγμένη ένδειξη ικανότητας συμβολισμού είναι το ειδώλιο του ανθρώπου-λιοντάρι (Lion-man) που βρέθηκε στο σπήλαιο Hohlenstein Stadel, της Γερμανίας και χρονολογείται στις 40 χιλιάδες χρόνια πριν από το παρόν, καθώς απεικονίζει ένα ον που δεν υφίσταται στην πραγματικότητα. Ερευνητές υποστηρίζουν ότι πιθανόν να είχε μεγάλη κοινωνική αξία και να ήταν σημαντικό για την επικοινωνία ιδεών με κάποιον τρόπο μέσα στην ομάδα. Θα μπορούσε

ακόμα να αποτελεί και ένα είδος τοτέμ ή να έχει παίξει σημαντικό ρόλο σε τελετουργικές τελετές».

- **Εικόνα**

Σε περίοπτη θέση (Τοίχος 1) τοποθετείται επάνω σε μπάνερ η εικόνα των ταφών του Sungir στη Ρωσία, χρονολογημένες c. 30.000 ή c. 34.000 χρόνια ππ. Οι ταφές αυτές αποτελούν τις αρχαιότερες μέχρι στιγμής γνωστές ταφές των Ανατομικά Σύγχρονων Ανθρώπων στην Ευρώπη (Trinkaus and Buzhilova, 2018). Οι νεκροί είναι στην κυριολεξία καλυμμένοι από χάντρες από χαυλιόδοντα μαμούθ: περίπου 5000 χάνδρες καλύπτουν τον ένα νεκρό και 5400 τον άλλο.

- **Οπτικοακουστικό Μέσο**

1. Κεντρική εγκατάσταση αποτελεί μια διαδραστική εφαρμογή-παιχνίδι στο οποίο ο επισκέπτης καλείται να ταυτίσει την εικόνα κοσμημάτων με το μήνυμα που αυτά εκπέμπουν. Για παράδειγμα η εικόνα μίας βέρας στο δεξί χέρι αντιστοιχεί με τη λέξη γάμος, ο σταυρός αντιστοιχεί με την λέξη χριστιανισμός, μία κορώνα αντιστοιχεί με τη λέξη βασιλιάς, κλπ. Μόλις ολοκληρώσει την αντιστοίχιση θα αναδύονται συνοπτικές πληροφορίες σχετικές με την σημασία του συμβολισμού και τον καθοριστικό ρόλο που αυτή έπαιξε στην διαμόρφωση του ανθρώπου όπως τον γνωρίζουμε σήμερα.
2. Στον Τοίχο 2 (Συμβολισμός) προβάλλεται η τρισδιάστατη απεικόνιση του ανθρώπου-λιοντάρι (lion-man).

Χώρος 2 - Σπήλαιο

Αφηγηματικά Μέσα

- **Αντικείμενο** (δεν υπάρχει)

- **Κατασκευή**

Για να οδηγηθεί ο επισκέπτης στον Χώρο 2 περνάει μέσα από έναν σχετικά στενό διάδρομο. Ο φωτισμός βοηθά σταδιακά στη μετάβαση του επισκέπτη από τον φυσικό φωτισμό της υπαίθρου προς το σκοτάδι του σπηλαίου. Ο Χώρος 2 έχει χαμηλό φωτισμό ζεστού κίτρινου χρώματος. Η θερμοκρασία είναι πιο χαμηλή σε σχέση με τους υπόλοιπους χώρους της έκθεσης παραπέμποντας και πάλι στη θερμοκρασία ενός σπηλαίου. Στο σημείο αυτό ο επισκέπτης πληροφορείται για την πιο γνωστή ίσως μορφή τέχνης κατά την Παλαιολιθική Εποχή, αυτή των βραχογραφιών.

- **Λόγος** (δεν υπάρχει)

- **Εικόνα**

Στους τοίχους δεξιά και αριστερά του Χώρου 2 (σπήλαιο) κυριαρχούν τα αποτυπώματα χεριών (stencils), οι στιγμές (τελείες) κόκκινης ώχρας και τα γεωμετρικά σχήματα. Επιλέγουμε να υπερτονίσουμε τα στοιχεία αυτά σε σχέση με τις αναπαραστάσεις ζώων, οι οποίες αν και είναι σαφώς πιο εντυπωσιακές μας ενδιαφέρει ωστόσο να τονίσουμε την έννοια του συμβόλου. Το αποτύπωμα ενός χεριού, οι στιγμές και τα γεωμετρικά σχήματα υπονοούν έναν υψηλότερο βαθμό συμβολισμού, καθώς είναι εντελώς αφηρημένα σχέδια σε αντίθεση με τις απεικονιστικές παραστάσεις των ζώων.

- **Οπτικοακουστικό Μέσο**

Βραχογραφίες και τέχνη των σπηλαίων

Κατά μήκος των δύο τοίχων που ορίζουν τον Χώρο 2 βρίσκονται οθόνες στις οποίες προβάλλονται συνοπτικά οι διαφορετικές θεωρίες που έχουν προταθεί από τους μελετητές σχετικά με τις βραχογραφίες, όπως και γενικές πληροφορίες (χρονολογία,

γεωγραφικός εντοπισμός, κ.α.). Επιδιώκουμε να προβάλουμε συνεντεύξεις από γνωστούς αρχαιολόγους και ερευνητές που έχουν αφιερώσει τη ζωή τους στη μελέτη της τέχνης των σπηλαίων, προβάλλοντας παράλληλα τις δικές τους ερμηνείες και θεωρίες για την τέχνη των σπηλαίων, αλλά και προσωπικές εμπειρίες τους κατά τη διάρκεια της έρευνας.

Χώρος 3 - Ο ρόλος της γυναίκας στην Παλαιολιθική Εποχή

Κοντά στην έξοδο του Χώρου 2 που οδηγεί στον τελευταίο χώρο της Ενότητας 3 υπάρχει ένα σημείο αφιερωμένο στον ρόλο της γυναίκας κατά την Παλαιολιθική Εποχή. Αν και η αναφορά αυτή δεν έχει κάποια προφανή συσχέτιση με την τέχνη, ωστόσο εμμέσως, κυρίως μέσω της τέχνης των σπηλαίων, αλλά και των λεγόμενων παλαιολιθικών Αφροδιτών, μπορούμε να εξάγουμε ορισμένα συμπεράσματα σχετικά με το φύλο των καλλιτεχνών. Με αφορμή τα ανωτέρω αναφερόμαστε στον γενικότερο ρόλο των γυναικών στην παλαιολιθική κοινωνία εν συντομία, καθώς το θέμα αυτό θα μπορούσε να αποτελέσει από μόνο του μια εκθεσιακή πρόταση. Με τον τρόπο αυτό επιθυμούμε να καταστήσουμε σαφές ότι το στερεότυπο που θέλει την γυναίκα σε ρόλο δευτεραγωνιστή είναι απαρχαιωμένη αντίληψη χωρίς καμία βάση.

Αφηγηματικά Μέσα

- **Αντικείμενο** (δεν υπάρχει)
- **Κατασκευή** (δεν υπάρχει)
- **Λόγος**

Τα κείμενα του οπτικοακουστικού μέσου που είναι αφιερωμένο στη θέση της γυναίκας είναι τα εξής:

«Τα στερεότυπα που έχουν διαμορφωθεί από τα τέλη του 19^{ου} και κατά την διάρκεια του 20^{ου} αιώνα όσον αφορά τον ρόλο των δύο φύλων στην παλαιολιθική κοινωνία θέλουν τον άνδρα να οδηγεί την κοινωνία σε πρόοδο και εξέλιξη, ενώ τη γυναίκα να έχει μικρή συμμετοχή»

«Το ισχυρό δίπολο: *Ανδρας-Κυνηγός* και το λιγότερο σημαντικό: *Γυναίκα-Τροφολέκτρια* ήταν το αποτέλεσμα μελέτης κυρίως ανδρών ερευνητών του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα»

«Η συλλογή καρπών και σπόρων, το κυνήγι μικρών θηραμάτων, το ψάρεμα, η καλαθοπλακτική και η λάξευση ήταν οι καθημερινές ασχολίες των γυναικών της Ανώτερης Παλαιολιθικής Εποχής»

«Η υπόθεση πως το κρέας ήταν η κυρίαρχη τροφή στη διαίτα των παλαιολιθικών πληθυσμών είναι λανθασμένη, αν κρίνουμε πόσο δύσκολο είναι σε κάθε εξόρμηση για κυνήγι να έχεις επιτυχημένα αποτελέσματα. Η καθημερινή αναζήτηση και εξεύρεση καρπών, ριζών και σπόρων ήταν επιβεβλημένη για την επιβίωση της ομάδας»

«Οι «γυναικείες» δραστηριότητες είχαν πολύ μεγαλύτερη σημασία, απ' όση αρχικά θεωρούσαμε, για τις προκλήσεις της καθημερινής επιβίωσης»

«Οι γυναίκες neanderthal όπως φαίνεται από την ρωμαλέα σωματική τους διάπλαση εμπλέκονταν σε δύσκολες και επίπονες δραστηριότητες, με πολλαπλούς τραυματισμούς σε κεφάλι, αυχένα και κορμό, ανάλογους με αυτούς των ανδρών»

«Η ενασχόληση των γυναικών sapiens με λιγότερο επικίνδυνες δραστηριότητες που ασκούνταν σε κοντινή απόσταση από την κατασκήνωση-βάση της ομάδας άφηνε χρόνο, ούτως ώστε να μπορούν να αφιερώσουν περισσότερο χρόνο στην ανατροφή των παιδιών. Ένα πιο ασφαλές και σταθερό οικογενειακό περιβάλλον έχει θετική επίδραση στην ανάπτυξη γνωσιακών ικανοτήτων»

- **Εικόνα** (δεν υπάρχει)

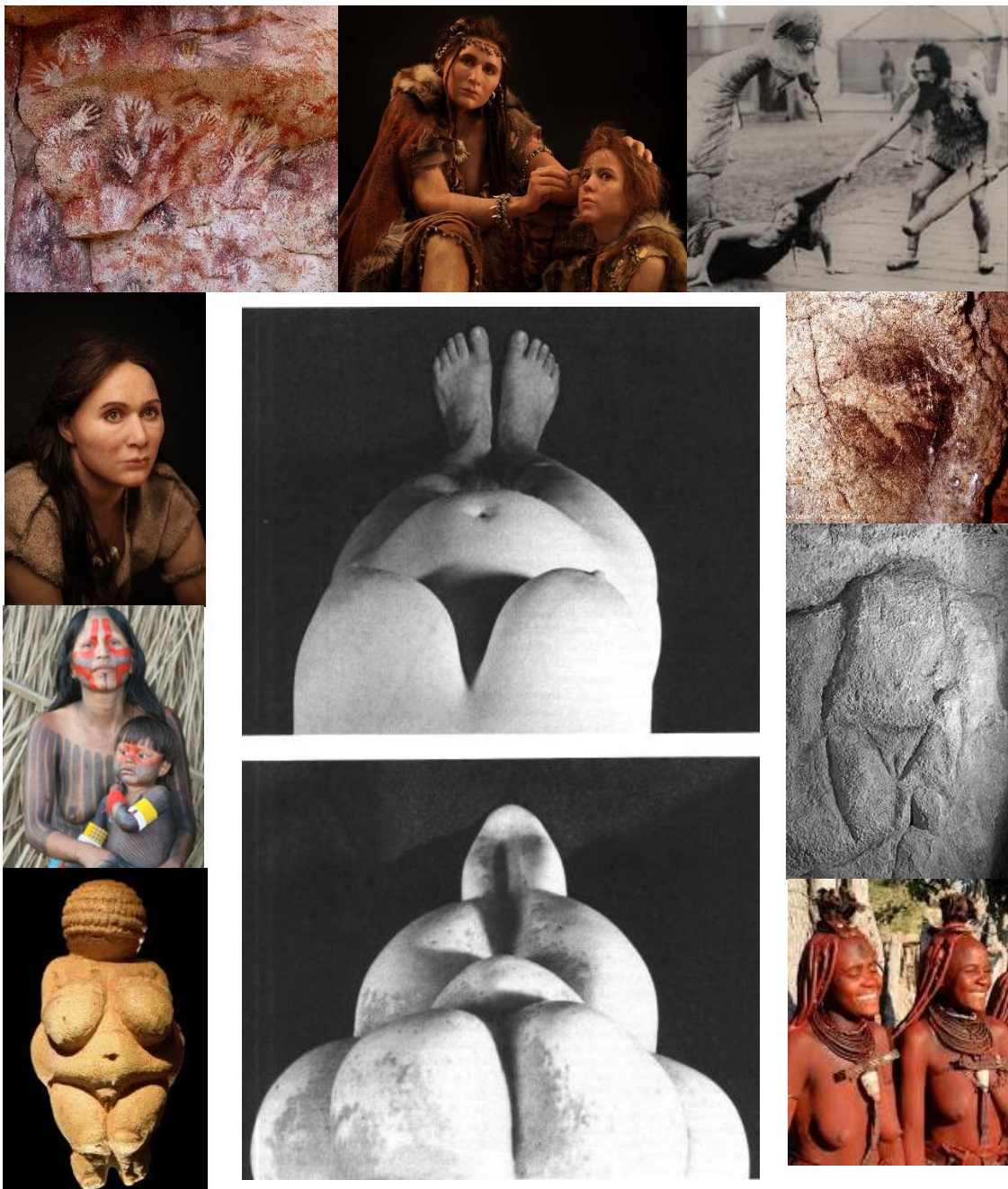

- **Οπτικοακουστικό Μέσο**

Επιλέγουμε να τοποθετήσουμε επάνω στον τοίχο ένα μεγάλων διαστάσεων κολλάζ εικόνων (σε διαδραστική οθόνη). Όλες έχουν σχέση με το γυναικείο φύλο. Στο κέντρο και σε μεγαλύτερη διάσταση από τις υπόλοιπες βρίσκεται

α) η εικόνα μιας σύγχρονης εγκύου γυναίκας, η οποία έχει φωτογραφίσει η ίδια το σώμα της (επάνω) και

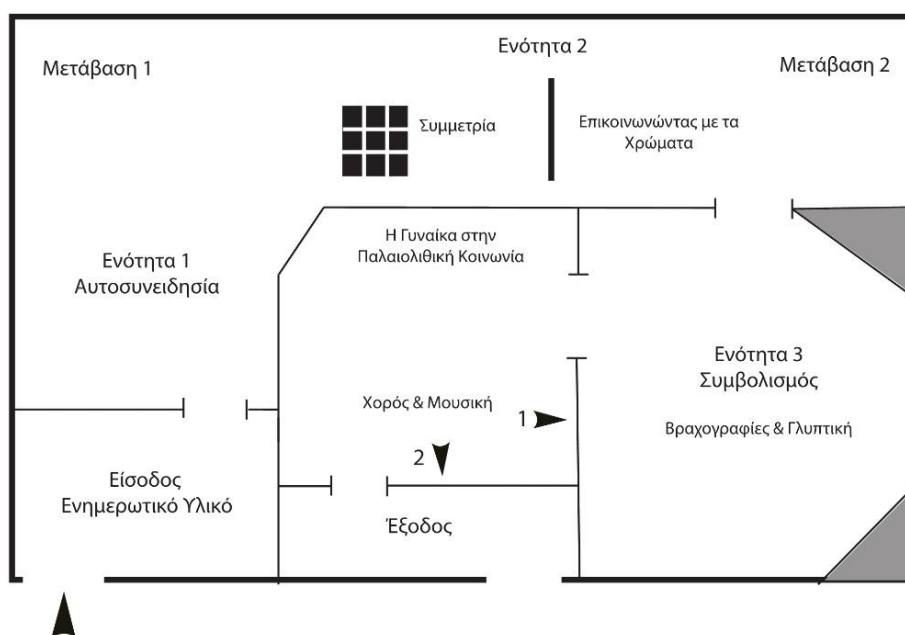
β) η φωτογραφία μιας παλαιολιθικής Αφροδίτης, η λήψη της οποίας έχει γίνει από το κεφάλι προς τα κάτω (κάτω).

Πατώντας επάνω στην κάθε εικόνα, εμφανίζεται ένα συνοπτικό κείμενο με πληροφορίες, ερμηνείες και θεωρίες που έχουν προταθεί σχετικά με τον ρόλο της γυναίκας μέσα στις κοινωνίες των κυνηγών-τροφοσυλλεκτών. Το κείμενο είναι σχετικό με την κάθε φωτογραφία. Για παράδειγμα η εικόνα με τα αποτυπώματα χεριών αναφέρει πληροφορίες σχετικά με το φύλο των καλλιτεχνών που τα δημιούργησαν, ή εικόνα με τις γυναίκες τις φυλής !Kung παρουσιάζει τα αποτελέσματα των μελετών των εθνογραφικών παραλλήλων. Μεταξύ των διαφορετικών εικόνων, υπάρχει ένα στιγμιότυπο από ταινία του κινηματογράφου των αρχών του 20ου αιώνα, αναπαριστώντας μια γυναίκα την οποία σέρνει από τα μαλλιά ένας άγριος ροπαλοφόρος άνδρας. Το κείμενο της εικόνας αυτής καταρρίπτει ξεκάθαρα το στερεότυπο αυτό.

Χώρος 4 - Χορός και μουσική

Η τελευταία αίθουσα είναι αφιερωμένη στη τέχνη του χορού και της μουσικής στην Παλαιολιθική Εποχή (αναφερόμαστε και πάλι στο τέλος της Παλαιολιθικής Εποχής και στον Ανατομικά Σύγχρονο Άνθρωπο). Κύριο χαρακτηριστικό του χώρου αυτού είναι η μουσική και οι ήχοι μουσικών οργάνων που συνθέτουν/δημιουργούν οι ίδιοι οι επισκέπτες.

Αφηγηματικά Μέσα

- **Αντικείμενο**

Ο επισκέπτης μπορεί να δοκιμάσει να παίζει ο ίδιος μουσική χρησιμοποιώντας ρέπλικες μουσικών οργάνων που σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα έχουν βρεθεί σε θέσεις (κυρίως σπήλαια) της Ευρώπης. Τα όργανα αυτά είναι κρόταλα από οστά ζώων, σείστρα από θαλάσσια όστρεα, γκουίρο κατασκευασμένο σε οστό ή ξύλο, κ.α. (Τοίχος 1).

- **Κατασκευή** (δεν υπάρχει)

- **Λόγος**

Σύντομο κείμενο για την μουσική και την ακουστική των σπηλαίων στην Ανώτερη Παλαιολιθική Εποχή.

«Η ανάδειξη του, βασισμένου στον συμβολισμό, πολιτισμού των Ανατομικά Σύγχρονων Ανθρώπων έχει εστιάσει κυρίως στο πλούσιο αρχείο αναπαραστατικών και αφηρημένων απεικονίσεων της Ανώτερης Παλαιολιθικής στην Ευρώπη. Ανάλογης δυνατότητας ανάδειξη θα μπορούσε να έχει επιτευχθεί και με ένα άλλο πεδίο συμβολικής έκφρασης, όπως είναι δραστηριότητες που έχουν σχέση με τη μουσική και επίσης αφήνουν αρχαιολογικά κατάλοιπα, αν και όχι πάντα»

«Τα αρχαιότερα ευρήματα αποτελούν δύο αυλοί κατασκευασμένοι ο ένας από οστό φτερούγας κύκνου με τρεις οπές, και το άλλο από χαυλιόδοντο μαμούθ, θραυσμένος σε 31 μικρά θραύσματα, και βρέθηκαν στο σπήλαιο Geißenklösterle της ΝΔ Γερμανίας (Σουαβιανή Γιούρα). Τα δύο ευρήματα έχουν χρονολογηθεί στις 42.000 με 43.000 χρόνια πριν από το παρόν»

«Ερευνητές υποστηρίζουν πως «όπου βρίσκουμε μουσική στα αρχαιολογικά αρχεία της Ανώτερης Παλαιολιθικής, βρίσκουμε και τελετουργίες. Αυτές δεν είναι μοναχικές στοχαστικές δραστηριότητες, αλλά κοινοτικές και ενοποιητικές».

«Το σπήλαιο Isturitz, απ' όπου προέρχεται ο μεγαλύτερος αριθμός μουσικών οργάνων, αποτελούσε σημαντικό σημείο συγκέντρωσης μεγάλων ομάδων, ιδιαίτερα κατά την άνοιξη και το φθινόπωρο, καθ' όλη τη διάρκεια της Ανώτερης Παλαιολιθικής. Η εικόνα που υποδηλώνεται είναι ότι για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, στο σπήλαιο λάμβαναν μέρος μεγάλης κλίμακας κοινές μουσικές δραστηριότητες π.χ. στο πλαίσιο κοινών τελετουργιών ή απλές μουσικές δραστηριότητες στο πλαίσιο μεγάλων συγκεντρώσεων»

«Στην Ελλάδα δεν έχουν βρεθεί μέχρι στιγμής ανάλογα παραδείγματα»

- **Εικόνα**

Επάνω στον Τοίχο 2 θα κολληθεί ένα μεγάλων διαστάσεων κολάζ φωτογραφιών από σύγχρονα ελληνικά πανηγύρια και ανταμώματα, αλλά και μεγάλες γιορτές ανά τον κόσμο. Ενδιάμεσα θα υπάρχουν συνοπτικά κείμενα επεξηγώντας την συσχέτιση των σύγχρονων μεγάλων γιορτών και συναθροίσεων κατά την διάρκεια της άνοιξης και του φθινοπώρου με τις αντίστοιχες συγκεντρώσεις που, σύμφωνα με τις αρχαιολογικές μαρτυρίες, ελάμβαναν χώρα κατά τη διάρκεια του τέλους της Παλαιολιθικής Εποχής σε περιοχές της ΝΔ Γαλλίας.

- **Οπτικοακουστικό Μέσο** (δεν υπάρχει)

Έξοδος/Επίλογος/Προβληματισμός

Στον τελευταίο χώρο της έκθεσης επιθυμούμε να δώσουμε τα κατάλληλα ερεθίσματα ώστε ο επισκέπτης να συνοψίσει τους λόγους που ανατρέπουν τα εσφαλμένα στερεότυπα και αφορούν τα προγονικά είδη του ανθρώπου.

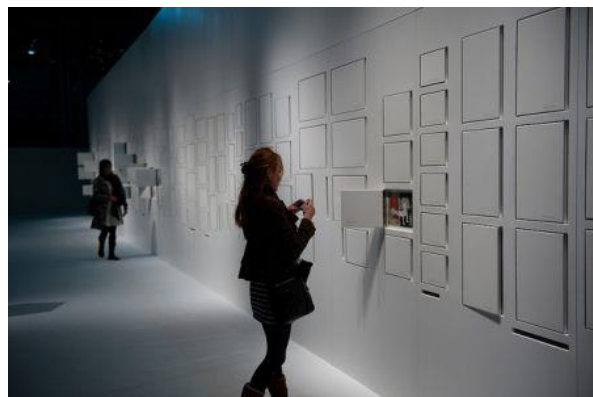
Όπως θα διαπιστώσει και ο ίδιος κατά την πορεία του μέσα στην έκθεση, η τέχνη και η διανοητική εξέλιξη του ανθρώπου ακολούθησαν παράλληλες και αλληλεξαρτώμενες πορείες.

Το ανθρώπινο είδος έχει επενδύσει εξελικτικά στη κοινωνική συναναστροφή. Οι κοινωνικές αυτές σχέσεις αναπτύχθηκαν παράλληλα με την πνευματική εξέλιξη του ανθρώπου. Η τέχνη βοήθησε στην ανάπτυξη των κοινωνικών δεσμών και μάλιστα

χωρίς να απαιτείται ο φυσικός συγχρωτισμός. (release from proximity). Όπως καταδείξαμε κατά τη διαδρομή της έκθεσης ήδη από την εποχή που ο άνθρωπος απέκτησε αντίληψη, βασικός στόχος του ήταν να αλληλεπιδρά με τα άτομα που τον περιέβαλαν. Η ανάγκη για κοινωνική επαφή είναι χαρακτηριστικό και της δικής μας, σύγχρονης κοινωνίας όπως άλλωστε μαρτυρά η πληθώρα των κοινωνικών μέσων του διαδικτύου (π.χ. Facebook, Instagram, Twitter, Viber, WhatsApp, Skype, κλπ).

Αφηγηματικά Μέσα

- **Αντικείμενο** (δεν υπάρχει)
- **Κατασκευή**
  1. Προτείνεται μια επιτοίχια κατασκευή, αποτελούμενη από δώδεκα μικρά ντουλάπια. Κάθε ντουλάπι στην εξωτερική του επιφάνεια έχει το σύμβολο ενός από τα σύγχρονα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (Facebook, Instagram, Twitter, Viber, WhatsApp, Skype, κλπ). Ο επισκέπτης ανοίγοντας το κάθε ένα από τα ντουλάπια αυτά βλέπει στο εσωτερικό του ένα από τα εκθέματα-κλειδιά της έκθεσης (βότσαλο του Makapan, χειροπέλεκυ, κομμάτια ώχρας, κόσμημα, ειδώλιο, αποτύπωμα χεριού, βίσωνα, μουσικό όργανο, κλπ). Με τον τρόπο αυτό γίνεται εύκολα κατανοητό ότι ο άνθρωπος είχε πάντα την ανάγκη για επικοινωνία και η τέχνη ήταν ένα από τα βασικά «οχήματα» που εξυπηρέτησε αυτό τον σκοπό.

2. Κατευθυνόμενος προς την έξοδο ο επισκέπτης διέρχεται μέσα από μια ανίδα, κατασκευασμένη από γυψοσανίδα. Καθ' όλο το μήκος, στις δύο πλευρές της ανίδας, καθώς και στην οροφή εκτίθενται έργα μοντέρνων και σύγχρονων καλλιτεχνών που είτε έχουν επηρεαστεί από την λεγόμενη «τέχνη των σπηλαίων», είτε οι θεματικές τους προσομοιάζουν με τα θέματα των παλαιολιθικών βραχογραφιών (βλ. αφηρημένα σχήματα, γεωμετρικά σύμβολα, αποτυπώματα χεριών, βίσωνες, κλπ). Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι: Picasso, Pollock, Kandinsky, Matisse, Miró, κ.α.

- **Λόγος** (δεν υπάρχει)

- **Εικόνα**

Έργα μοντέρνων και σύγχρονων καλλιτεχνών που είτε έχουν επηρεαστεί από την λεγόμενη «τέχνη των σπηλαίων», είτε οι θεματικές τους προσομοιάζουν με τα θέματα των παλαιολιθικών βραχογραφιών (βλέπε παραπάνω).

- **Οπτικοακουστικό Μέσο** (δεν υπάρχει)

Συμπεράσματα

Η Παλαιολιθική περίοδος είναι η πιο μακροχρόνια της προϊστορίας, αλλά και της ιστορίας και μπορεί να θεωρηθεί η μήτρα της γέννησης και εξέλιξης του ανθρώπου, και η απαρχή της ανάπτυξης του πολιτισμού. Για τους παραπάνω λόγους και λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι η περίοδος αυτή έχει ελάχιστα αναδειχθεί μέσα από εκθεσιακές δράσεις, ιδιαίτερα όσον αφορά την Ελλάδα, προτάθηκε η παρούσα εκθεσιακή ιδέα. Ο σκοπός της ήταν να γίνει γνωστή η χρονο-πολιτισμική ακολουθία της Παλαιολιθικής Εποχής, τα διαφορετικά είδη ανθρωπιδών που έζησαν και έδρασαν σε κάθε φάση της και οι γνωσιακές ικανότητες που είχε το κάθε είδος. Παράλληλα επιδιώξαμε να ανατρέψουμε στερεότυπα και παγιωμένες αντιλήψεις σχετικά με την περίοδο αυτή.

Στη παρούσα εκθεσιακή πρόταση η τέχνη χρησιμοποιήθηκε ως κατάλληλο εργαλείο προκειμένου να καταδείξει την πραγματική διάσταση των ανθρωπιδών και της κοινωνίας τους. Ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός ότι η τέχνη ως δημιουργική έκφραση, με στόχο τη συναισθηματική πληρότητα και ικανοποίηση δεν εξυπηρετεί άμεσες ανάγκες για επιβίωση. Εντούτοις, παρέχει τη δυνατότητα να εκφραστεί μια κοινή ταυτότητα, να κοινωνηθούν ιδέες και να οργανωθούν σύνθετες κοινωνίες με σταθερά σημεία αναφοράς. Λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι τα προϊόντα της τέχνης αντανakλούν τα χαρακτηριστικά της κοινωνίας μέσα στην οποία παράγονται, δεν είναι πάντα εύκολο να ερμηνευτούν ώστε να γίνουν απολύτως κατανοητά στη σύγχρονη πραγματικότητα. Γι' αυτό σε όποια σημεία θεωρήθηκε απαραίτητο έγινε αναφορά στις περισσότερο αποδεκτές επιστημονικές απόψεις, θεωρίες και ερμηνείες που έχουν προταθεί από την επιστημονική κοινότητα, αποφεύγοντας απλουστευτικά ερμηνευτικά σχήματα και επιτρέποντας ταυτόχρονα στον επισκέπτη να αυτενεργήσει επιλέγοντας την προσφορότερη γι' αυτόν ερμηνεία.

Για την ικανοποίηση του στόχου της παρούσας έκθεσης ως αφηγηματικό πλαίσιο χρησιμοποιήθηκε η διάταξη των εκθεμάτων («έργων τέχνης») με βάση τις τρεις κατηγορίες της σημειωτικής, που αντανakλούν τα αντίστοιχα επίπεδα διανοητικής ωρίμανσης και εξέλιξης του ανθρώπου.

Παρά το γεγονός ότι η υπερβολική χρήση της τεχνολογίας έχει κατηγορηθεί ότι πολλές φορές επισκιάζει την ουσία των εκθεμάτων, στην περίπτωση της Παλαιολιθικής Περιόδου η δυσκολία μετακίνησης ή και πρόσβασης σε ορισμένα εξ' αυτών (βλ.

βραχογραφίες) και η σπανιότητα ή η μοναδικότητα ορισμένων επιβάλλει την έξυπνη αξιοποίηση τέτοιων μεθόδων. Επιπλέον, η ταπεινότητα των ευρημάτων που δεν προσφέρονται για να ικανοποιήσουν τα αισθητικά κριτήρια του σύγχρονου επισκέπτη, επιβάλλει μεθόδους που θα αντισταθμίζουν την «αδυναμία» αυτή. Στην παρούσα εκθεσιακή πρόταση τα τεχνολογικά μέσα χρησιμοποιήθηκαν με βάση τις ανωτέρω παρατηρήσεις. Συγκεκριμένα, τα οπτικοακουστικά μέσα λειτούργησαν άλλοτε ως βασικά εκθεσιακά μέσα και σε άλλες περιπτώσεις ως βοηθητικά. Τέλος, εστίασαμε στην οπτική πρόσληψη και διάδραση, καθώς και στη βιωματική εμπειρία και έγινε προσπάθεια να αποφευχθούν όσο το δυνατόν περισσότερο τα μακροσκελή ενημερωτικά κείμενα. Στοχεύσαμε στο να ευαισθητοποιήσουμε τον επισκέπτη σχετικά με τη Παλαιολιθική Εποχή, επιχειρήσαμε να ανακαλέσουμε στη μνήμη του δικές του προσωπικές εμπειρίες και ιστορίες, να τον κάνουμε να ταυτιστεί σε ορισμένες περιπτώσεις και να καλλιεργήσουμε την κριτική του αντίληψη.

Βιβλιογραφία

- Alexander, R. D. (1989) 'Evolution of the human psyche', *The human revolution: Behavioural and biological perspectives on the origins of modern humans*, pp. 455–513.
- Ambrose, S. H. (2001) 'Paleolithic technology and human evolution', *Science*. American Association for the Advancement of Science, 291(5509), pp. 1748–1753.
- Augusta, J. (1960) *Prehistoric Man*. Hamlyn, Paul.
- Bahn, P. (1983) 'Late Pleistocene economies of the French Pyrenees', *Hunter-gatherer economy in prehistory: a European perspective*. Cambridge University Press Cambridge, UK, pp. 167–185.
- Bahn, P. and Bahn, P. G. (1998) *The Cambridge illustrated history of prehistoric art*. Cambridge University Press.
- Bahn, P. G., Bahn, P. G. and Vertut, J. (1997) *Journey through the ice age*. Univ of California Press.
- Bahn, P. and Vertut, J. (1988) *Images of the Ice Age*. London: Windward.
- Balter, M. (2009) 'On the origin of art and symbolism', *Science*. American Association for the Advancement of Science, 323(5915), pp. 709–711.
- Bar-Yosef, O. and Belfer-Cohen, A. (2001) 'From Africa to Eurasia—early dispersals', *Quaternary International*. Elsevier, 75(1), pp. 19–28.
- Barham, L. (1998) 'Possible early pigment use in south-central Africa', *Current Anthropology*. The University of Chicago Press, 39(5), pp. 703–710.
- Barham, L. (2000) *The Middle Stone Age of Zambia, South Central Africa*. CHERUB, the Centre for Human Evolutionary Research, at the University of Bristol.
- Barham, L. (2002) 'Systematic pigment use in the Middle Pleistocene of south-central Africa', *Current anthropology*. The University of Chicago Press, 43(1), pp. 181–190.

- Beck, M. (2000) 'Female Figurines in the European Upper Paleolithic', *Reading the Body: Representations and Remains in the Archaeological Record*. University of Pennsylvania Press Philadelphia, PA, pp. 202–214.
- Bednarik, R. G. (1998) 'The 'Australopithecine' Cobble from Makapansgat, South Africa', *South African Archaeological Bulletin*. The South African Archaeological Society, 53, pp. 4–8.
- Bednarik, R. G. (2001) 'An Acheulian figurine from Morocco', *Rock Art Research*. ARCHAEOLOGICAL PUBLICATIONS, 18(2), pp. 115–116.
- Bednarik, R. G. (2003) 'A figurine from the African Acheulian', *Current Anthropology*. The University of Chicago Press, 44(3), pp. 405–413.
- Bednarik, R. G. (2008) 'Beads and cognitive evolution', *Time and Mind*. Taylor & Francis, 1(3), pp. 285–317.
- Bednarik, R. G. (2013a) 'Pleistocene palaeoart of Africa', in *Arts*. Multidisciplinary Digital Publishing Institute, pp. 6–34.
- Bednarik, R. G. (2013b) 'Pleistocene Palaeoart of Asia', *Arts*, 2(2), pp. 46–76. doi: 10.3390/arts2020046.
- Bednarik, R. G. (2014) 'Pleistocene paleoart of Europe', in *Arts*. Multidisciplinary Digital Publishing Institute, pp. 245–278.
- Berger, T. D. and Trinkaus, E. (1995) 'Patterns of trauma among the Neandertals', *Journal of Archaeological Science*. Elsevier, 22(6), pp. 841–852.
- Broglio, A. and Gurioli, F. (2004) 'The symbolic behaviour of the first modern humans the Fumane cave evidence (venetian Prealps)', in *La Spiritualité*. ERAUL, pp. 97–102.
- Brusa-Zappellini, G. (2011) 'Adorning themselves with a wolf's tooth, painting a wolf on the rock: looking at the origins of symbolic behaviour 2011', in *PAPERS XXIV Valcamonica Symposium*.
- Caron, F. *et al.* (2011) 'The reality of Neandertal symbolic behavior at the Grotte du

Renne, Arcy-sur-Cure, France', *PloS one*. Public Library of Science, 6(6), p. e21545.

Collins, D. and Onians, J. (1978) 'The origins of art', *Art History*. Wiley Online Library, 1(1), pp. 1–25.

Conard, N. J. (2009) 'A female figurine from the basal Aurignacian of Hohle Fels Cave in southwestern Germany', *Nature*. Nature Publishing Group, 459(7244), p. 248.

Conard, N. J., Malina, M. and Münzel, S. C. (2009) 'New flutes document the earliest musical tradition in southwestern Germany', *Nature*. Nature Publishing Group, 460(7256), p. 737.

Cook, J. (2013) *Ice age art: The arrival of the modern mind*. British Museum Press.

Cooney-Williams, J. and Janik, L. (2018) 'Community Art: Communities of practice, situated learning, adults and children as creators of cave art in Upper Palaeolithic France and Northern Spain'. DE GRUYTER.

d'Errico, F. *et al.* (2005) 'Nassarius kraussianus shell beads from Blombos Cave: evidence for symbolic behaviour in the Middle Stone Age', *Journal of human evolution*. Elsevier, 48(1), pp. 3–24.

d'Errico, F. *et al.* (2009) 'Additional evidence on the use of personal ornaments in the Middle Paleolithic of North Africa', *Proceedings of the National Academy of Sciences*. National Acad Sciences, 106(38), pp. 16051–16056.

d'Errico, F. *et al.* (2012) 'Early evidence of San material culture represented by organic artifacts from Border Cave, South Africa', *Proceedings of the National Academy of Sciences*. National Acad Sciences, 109(33), pp. 13214–13219.

d'Errico, F. and Backwell, L. (2016) 'Earliest evidence of personal ornaments associated with burial: the *Conus* shells from Border Cave', *Journal of Human Evolution*. Elsevier, 93, pp. 91–108.

d'Errico, F. and Nowell, A. (2000) 'A new look at the Berekhat Ram figurine: implications for the origins of symbolism', *Cambridge Archaeological Journal*. Cambridge University Press, 10(1), pp. 123–167.

- Dams, L. (1985) 'Palaeolithic lithophones: descriptions and comparisons', *Oxford Journal of Archaeology*. Wiley Online Library, 4(1), pp. 31–46.
- Delluc, B. and Delluc, G. (1978) 'Les manifestations graphiques aurignaciennes sur support rocheux des environs des Eyzies (Dordogne)', *Gallia préhistoire*. CNRS Editions, 21(2), pp. 333–438.
- Dobres, M.-A. (1996) 'Venus figurines', *The Oxford Companion to Archaeology*. Oxford: Oxford University Press, pp. 740–741.
- Domínguez-Rodrigo, M. *et al.* (2001) 'Woodworking activities by early humans: a plant residue analysis on Acheulian stone tools from Peninj (Tanzania)', *Journal of Human Evolution*. Elsevier, 40(4), pp. 289–299.
- Dunbar, R. I. M. (2007) 'The social brain and the cultural explosion of the human revolution', *Rethinking the human revolution*, pp. 91–98.
- Evans, G. W. and Schamberg, M. A. (2009) 'Childhood poverty, chronic stress, and adult working memory', *Proceedings of the National Academy of Sciences*. National Acad Sciences, 106(16), pp. 6545–6549.
- Fazenda, B. *et al.* (2017) 'Cave acoustics in prehistory: Exploring the association of Palaeolithic visual motifs and acoustic response', *The Journal of the Acoustical Society of America*. ASA, 142(3), pp. 1332–1349.
- Gamble, C. (1982) 'Interaction and alliance in Palaeolithic society', *Man*. JSTOR, pp. 92–107.
- Geary, D. C. (2005) *The origin of mind*. American Psychological Association.[RO].
- Van Gelder, L. and Sharpe, K. (2009) 'Women and girls as Upper Palaeolithic cave "artists": deciphering the sexes of finger fluters in Rouffignac Cave', *Oxford Journal of Archaeology*. Wiley Online Library, 28(4), pp. 323–333.
- Goren-Inbar, N. (1986) 'A figurine from the Acheulian site of Berekhat Ram', *Mitekufat Haeven: Journal of the Israel Prehistoric Society/מתקופת בֵּרֶכְחַת רָאם*. JSTOR, pp. 7–12.

Goren-Inbar, N. and Peltz, S. (1995) 'Additional remarks on the Berekhat Ram figurine', *Rock Art Research*. ARCHAEOLOGICAL PUBLICATIONS, 12, pp. 131–132.

Harmand, S. *et al.* (2015) '3.3-million-year-old stone tools from Lomekwi 3, West Turkana, Kenya', *Nature*. Nature Publishing Group, 521(7552), p. 310.

Hartshorne, C., Weiss, P. and Burks, A. W. (1931) *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. Harvard University Press Cambridge.

Henshilwood, C. *et al.* (2004) 'Middle stone age shell beads from South Africa', *Science*. American Association for the Advancement of Science, 304(5669), p. 404.

Henshilwood, C. S. *et al.* (2001) 'Blombos Cave, southern Cape, South Africa: preliminary report on the 1992–1999 excavations of the Middle Stone Age levels', *Journal of Archaeological Science*. Elsevier, 28(4), pp. 421–448.

Henshilwood, C. S. *et al.* (2002) 'Emergence of modern human behavior: Middle Stone Age engravings from South Africa', *Science*. American Association for the Advancement of Science, 295(5558), pp. 1278–1280.

Henshilwood, C. S. *et al.* (2003) 'The origin of modern human behavior: critique of the models and their test implications', *Current anthropology*. The University of Chicago Press, 44(5), pp. 627–651.

Higham, T. *et al.* (2012) 'Testing models for the beginnings of the Aurignacian and the advent of figurative art and music: The radiocarbon chronology of Geißenklösterle', *Journal of human evolution*. Elsevier, 62(6), pp. 664–676.

Hodgskiss, T. (2012) 'An investigation into the properties of the ochre from Sibudu, KwaZulu-Natal, South Africa', *Southern African Humanities*. Sabinet, 24(1), pp. 99–120.

Hodgson, D. (2011) 'The first appearance of symmetry in the human lineage: where perception meets art', *Symmetry*. Molecular Diversity Preservation International, 3(1), pp. 37–53.

Hodgson, D. and Pettitt, P. (2018) 'The Origins of Iconic Depictions: A Falsifiable

Model Derived from the Visual Science of Palaeolithic Cave Art and World Rock Art', *Cambridge Archaeological Journal*. Cambridge University Press, pp. 1–22.

Jones, P. R. (1979) 'Effects of raw materials on biface manufacture', *Science*. American Association for the Advancement of Science, 204(4395), pp. 835–836.

Keeley, L. H. (1980) *Experimental determination of stone tool uses: a microwear analysis*. University of Chicago Press.

Keenan, J. P., Gallup, G. G. and Falk, D. (2003) *The face in the mirror: The search for the origins of consciousness*. HarperCollins Publishers.

Knight, C., Power, C. and Watts, I. (1995) 'The human symbolic revolution: a Darwinian account', *Cambridge archaeological journal*. Cambridge University Press, 5(1), pp. 75–114.

Kohn, M. and Mithen, S. (1999) 'Handaxes: products of sexual selection?', *Antiquity*. Cambridge University Press, 73(281), pp. 518–526.

Kuhn, S. L. *et al.* (2001) 'Ornaments of the earliest Upper Paleolithic: New insights from the Levant', *Proceedings of the National Academy of Sciences*. National Acad Sciences, 98(13), pp. 7641–7646.

Kuhn, S. L. and Stiner, M. C. (2007) 'Paleolithic ornaments: implications for cognition, demography and identity', *Diogenes*. Sage Publications Sage UK: London, England, 54(2), pp. 40–48.

Kuman, K. and Clarke, R. J. (2000) 'Stratigraphy, artefact industries and hominid associations for Sterkfontein, Member 5', *Journal of Human Evolution*. Elsevier, 38(6), pp. 827–847.

de la Torre, I. (2016) 'The origins of the Acheulean: past and present perspectives on a major transition in human evolution', *Phil. Trans. R. Soc. B*. The Royal Society, 371(1698), p. 20150245.

Lepre, C. J. *et al.* (2011) 'An earlier origin for the Acheulian', *Nature*. Nature Publishing Group, 477(7362), p. 82.

Leroi-Gourhan, A. (1964) *Les religions de la préhistoire: paléolithique*. Presses univ. de France.

Leroi-Gourhan, A. (1967) *Treasures of prehistoric art*. HN Abrams.

Lewis-Williams, J.-D. (2002) *The mind in the cave: consciousness and the origins of art*. Thames and Hudson.

Lieberman, D. E., Devlin, M. J. and Pearson, O. M. (2001) 'Articular area responses to mechanical loading: effects of exercise, age, and skeletal location', *American Journal of Physical Anthropology: The Official Publication of the American Association of Physical Anthropologists*. Wiley Online Library, 116(4), pp. 266–277.

Lieberman, D. E. and Pearson, O. M. (2001) 'Trade-off between modeling and remodeling responses to loading in the mammalian limb', *Bulletin of the Museum of Comparative Zoology*, 156(1), pp. 269–282.

Lubbock, J. (1904) *Pre-Historic Times: as illustrated by ancient remains and the manners and customs of modern savages*. JA Hilliard Company.

De Lumley, H. (1969) 'A Paleolithic camp at Nice', *Scientific American*. JSTOR, 220(5), pp. 42–51.

de Lumley, H. and Barsky, D. (2004) 'Évolution des caractères technologiques et typologiques des industries lithiques dans la stratigraphie de la Caune de l'Arago', *l'Anthropologie*, 108(2), pp. 185–237.

Marquet, J.-C. *et al.* (2016) 'Nouvelle datation du «masque» de La Roche-Cotard (Langeais, Indre-et-Loire, France)', *PALEO. Revue d'archéologie préhistorique*. Société des amis du Musée national de préhistoire et de la recherche ..., (27), pp. 253–263.

Marshack, A. (1991) 'A reply to Davidson on Mania and Mania', *Rock Art Research*, 8(1), pp. 47–58.

Marshall, L. (1961) 'Sharing, talking, and giving: Relief of social tensions among! Kung Bushmen', *Africa*. Cambridge University Press, 31(3), pp. 231–249.

- McBrearty, S. and Brooks, A. S. (2000) 'The revolution that wasn't: a new interpretation of the origin of modern human behavior', *Journal of human evolution*. Elsevier, 39(5), pp. 453–563.
- McDermott, L. (1996) 'Self-representation in Upper Paleolithic female figurines', *Current Anthropology*. University of Chicago Press, 37(2), pp. 227–275.
- McPherron, S. P. (2000) 'Handaxes as a measure of the mental capabilities of early hominids', *Journal of Archaeological Science*, 27(8), pp. 655–663. doi: 10.1006/jasc.1999.0467.
- Mellars, P. A. (1995) *The Neanderthal legacy: an archaeological perspective from Western Europe*. Princeton University Press.
- Miller, J. M. and Willoughby, P. R. (2014) 'Radiometrically dated ostrich eggshell beads from the Middle and Later Stone Age of Magubike Rockshelter, southern Tanzania.', *Journal of human evolution*, 74, pp. 118–122.
- Mithen, S. *et al.* (2006) 'The Singing Neanderthals: the Origins of Music, Language, Mind and Body, by Steven Mithen. London: Weidenfeld & Nicholson, 2005. ISBN 0-297-64317-7 hardback £ 20 & US \$25.2; ix+ 374 pp.', *Cambridge Archaeological Journal*. Cambridge University Press, 16(1), pp. 97–112.
- Mithen, S. J. (1996) 'The Prehistory of the Mind a Search for the Origins of Art, Religion and Science'.
- Morley, I. (2009) 'Ritual and music—parallels and practice, and the Palaeolithic', *Becoming human: innovation in prehistoric material and spiritual culture*. Cambridge University Press Cambridge, UK, pp. 159–175.
- Oakley, K. P. (1981) 'Emergence of higher thought 3.0-0.2 Ma BP', *Phil. Trans. R. Soc. Lond. B*. The Royal Society, 292(1057), pp. 205–211.
- Owen, L. R. (2005) *Distorting the past: Gender and the division of labor in the European Upper Paleolithic*. Kerns Verlag.
- Palacio-Pérez, E. and Redondo, A. R. (2014) 'Imaginary creatures in Palaeolithic art: prehistoric dreams or prehistorians' dreams?', *Antiquity*. Cambridge University Press,

88(339), pp. 259–266.

Plassard, J. (1999) *Rouffignac: le sanctuaire des mammouths*. Seuil.

Porr, M. (2005) 'The making of the biface and the making of the individual', *The hominid individual in context*. London & New York: Routledge, pp. 68–80.

Powell, A., Shennan, S. and Thomas, M. G. (2009) 'Late Pleistocene demography and the appearance of modern human behavior', *Science*. American Association for the Advancement of Science, 324(5932), pp. 1298–1301.

Redondo, A. R. *et al.* (2019) 'Expanding the horizons of Palaeolithic rock art: the site of Romualdova Pécina', *Antiquity*. Antiquity Publications, 93(368), pp. 297–312.

Reznikoff, I. and Dauvois, M. (1988) 'The sound dimension of painted caves (original in French)', *B. Soc. Prehist. Fr.*, 85(8), pp. 238–246.

Rifkin, R. F. (2015) 'Ethnographic and experimental perspectives on the efficacy of ochre as a mosquito repellent', *The South African Archaeological Bulletin*. JSTOR, pp. 64–75.

Rifkin, R. F. *et al.* (2015) 'Evaluating the photoprotective effects of ochre on human skin by in vivo SPF assessment: implications for human evolution, adaptation and dispersal', *PloS one*. Public Library of Science, 10(9), p. e0136090.

Rodríguez-Vidal, J. *et al.* (2014) 'A rock engraving made by Neanderthals in Gibraltar', *Proceedings of the National Academy of Sciences*. National Acad Sciences, 111(37), pp. 13301–13306.

Rossano, M. J. (2010) 'Making Friends, Making Tools, and Making Symbols', *Current Anthropology*, 51(S1), pp. S89–S98. doi: 10.1086/650481.

Santonja, M. and Villa, P. (2006) 'The Acheulian of Western Europe', *Axe age: Acheulian toolmaking from quarry to discard*, pp. 429–478.

Snow, D. R. (2006) 'Sexual dimorphism in Upper Palaeolithic hand stencils', *antiquity*. Cambridge University Press, 80(308), pp. 390–404.

- Snow, D. R. (2013) 'Sexual dimorphism in European Upper Paleolithic cave art', *American Antiquity*. Cambridge University Press, 78(4), pp. 746–761.
- Stiner, M. C. (1991) 'The faunal remains from Grotta Guattari: a taphonomic perspective', *Current Anthropology*. University of Chicago Press, 32(2), pp. 103–117.
- Stout, D. *et al.* (2008) 'Neural correlates of Early Stone Age toolmaking: technology, language and cognition in human evolution', *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*. The Royal Society London, 363(1499), pp. 1939–1949.
- Stringer, C. (2012) 'When Homo sapiens hit upon the power of art', *The Observer Anthropology*.
- Stringer, C. and Gamble, C. (1993) *In search of the Neanderthals: solving the puzzle of human origins*. Thames and Hudson.
- Trinkaus, E. and Buzhilova, A. P. (2018) 'Diversity and differential disposal of the dead at Sunghir', *antiquity*. Cambridge University Press, 92(361), pp. 7–21.
- Vanhaeren, M. *et al.* (2006) 'Middle Paleolithic shell beads in Israel and Algeria', *Science*. American Association for the Advancement of Science, 312(5781), pp. 1785–1788.
- Vanhaeren, M. *et al.* (2013) 'Thinking strings: additional evidence for personal ornament use in the Middle Stone Age at Blombos Cave, South Africa', *Journal of human evolution*. Elsevier, 64(6), pp. 500–517.
- De Veer, M. W. and Van den Bos, R. (1999) 'A critical review of methodology and interpretation of mirror self-recognition research in nonhuman primates', *Animal Behaviour*. Elsevier, 58(3), pp. 459–468.
- Wadley, L. (2005) 'Putting ochre to the test: replication studies of adhesives that may have been used for hafting tools in the Middle Stone Age', *Journal of Human Evolution*. Elsevier, 49(5), pp. 587–601.
- Waller, S. J. (1993) 'Sound and rock art', *Nature*, 363(6429), p. 501.

Watts, I. (2002) 'Ochre in the Middle Stone Age of southern Africa: ritualised display or hide preservative?', *The South African Archaeological Bulletin*. JSTOR, pp. 1–14.

White, R. *et al.* (2012) 'Context and dating of Aurignacian vulvar representations from Abri Castanet, France', *Proceedings of the National Academy of Sciences*. National Acad Sciences, 109(22), pp. 8450–8455.

Wiessner, P. (1982) 'Risk, reciprocity and social influences on Kung San economics.', *Unknown Journal*. Scanning Microscopy International, pp. 61–84.

Wreschner, E. E. (1985) 'Evidence and interpretation of red ochre in the early prehistoric sequences', *Hominid evolution: past, present and future*. Alan R. Liss, New York, 388.

Wynn, T. (2002) 'Archaeology and cognitive evolution', *Behavioral and brain sciences*. Cambridge University Press, 25(3), pp. 389–402.

Wynn, T. and Coolidge, F. L. (2007) 'Did a small but significant enhancement in working memory capacity power the evolution of modern thinking', *Rethinking the human revolution*. McDonald Institute Monographs Cambridge, pp. 79–90.

Zilhao, J. (2012) 'Personal ornaments and symbolism among the Neanderthals', in *Developments in Quaternary Sciences*. Elsevier, pp. 35–49.

Zilhão, J. *et al.* (2010) 'Symbolic use of marine shells and mineral pigments by Iberian Neandertals', *Proceedings of the National Academy of Sciences*. National Acad Sciences, 107(3), pp. 1023–1028.

Χουρμουζιάδη, Α. (2008) 'Στον προθάλαμο των ελληνικών αρχαιολογικών μουσείων', in *2ο Συνέδριο Προϊστορικής Αρχαιολογίας στον Βόλο (4 - 7 Δεκεμβρίου)*.

Χουρμουζιάδη, Α. (2012) 'Ευτυχώς τα στεφάνια μας είναι ακάνθινα', in *Διεθνές Συνέδριο «100 Χρόνια Έρευνα στην Προϊστορική Μακεδονία» (Θεσσαλονίκη 22 – 24 Νοεμβρίου)*.